

המושבה באר־טוביה (קסטינה) — סיפור של כשלון התיישבותי *

"דמיתי כי מושבתנו אינה נכנסת בגאוגרפיה של הישוב ע"כ אין איש חולה על חרבנה".

שלמה גרוסמן (מוותיקי האיכרים במושבה) בשבועונו של א. בן־יהודה 'השקפה', שנה ג', (תרס"ג — 1903), גל' ל"ב.
 "לא נמצא בכל הארץ — לא במושבות, לא במושבים ואפילו לא בקבוצות — גבורי רעב, אשר יתחרו עם אנשי באר־טוביה. אם האכר בבאר־טוביה מחקה עד היום את עבודתו של הערבי, הוא מחקה גם את יכולתו להסתפק בלא כלום".
 'בוסתנאי', כרך א' (אפריל 1929), גל' ו.

מכרז

תוך כדי עיסוקי בתולדותיהן של המושבות הראשונות, שהניחו את היסוד להתחדשות הישוב הכפרי היהודי בארץ־ישראל נתקלתי לעתים קרובות באחדות מהן שלא זכו להיות במוקד ההתעניינות וכמעט ונשכחו. נוהגים לזהות את המושבות הוותיקות עם המצליחות שבהן, כמו פתח־תקוה, ראשון־לציון, רחובות וחדרה — אשר נוסדו בסוף המאה הי"ט והתפתחו ליישובים כפריים גדולים ואמידים.

בהתאם לתיאורים המקובלים, פרי השפעת מאמרי אחד־העם, מהד, והספרות של הנועת העבודה ואוהדיה, מאידך — בצטיירה תמונה, לפיה המושבה היתה מקום שם המוני פועלים ערבים היו מעבדים את המטעים והשדות של האיכרים היהודים, אשר חיו חיי מותרות ובטלה, כשהם מחקים את הדוגמא של פקידי הברון הבוזזים. זו היתה ונשארה התדמית של המושבה והאיכרים, אשר טופחה יותר מאוחר לא מעט מתוך שיקולים פוליטיים־ציבוריים מובהקים.

לא כאן המקום להפרכת תדמית זו, שהיא בעיני חד־צדדית ומעוותת מעיקרה, גם כאשר מייחסים אותה למושבות מהסוג הנזכר למעלה, אך מעבר לכל ויכוח הוא, שאין היא תופסת כלל לגבי רובן הגדול של המושבות שהוקמו ברחבי הארץ בתקופת העליה הראשונה והשנייה, הן בגליל והן בפינות אחרות, שהאיכרים בהן הצטיינו כאנשי עמל שהתאמצו להוציא לחם מן הארץ, ואשר חטאם האחד היה, כי לא ידעו לטפח אגדה סביבם.

* אני מודה למוסד, 'יד יצחק בן־צבי', אשר מימן את העבודה, למר א. מוניץ ולגב' רות נוי אשר עזרו לי בהכנת החומר, ולאגרונים י. ליברמן על הערותיו המועילות. תודה מיוחדת אני חב למר דוד נימן ז"ל, יליד מזכרת בתיה (עקרין), אשר העמיד לרשותי חומר רב על המושבה.

זאת ועוד, ההיסטוריה של ההתיישבות בארץ אינה מתמצית בסיפורים על ישובים שלאחר תקופה, קצרה או ארוכה, של סכנות וקשיים — התגברו ופילסו לעצמם דרך בכיוון להתבססות. לא מעטים היו הישובים אשר נחרץ גורלם לקיום עלוב במשך תקופה ארוכה, ואשר לא הצליחו לעלות על דרך המלך, וסופם היה כישלון. הגיע הזמן להציל זכר מושבות אלו משכחה ולכלול אותן בהיסטוריוגרפיה הישובית בהתאם למקום שתפסו בעבר. מביניהן בחרתי במושבה קסטינה (בשמה העברי — באר־טוביה).¹ וזאת, מכמה טעמים.

א. קסטינה היתה דוגמא מצוינת לקהילת איכרים יהודים, אשר עבודת האדמה המפרכת היתה מנת חלקם כל הימים, ואשר ראו בה עניין טבעי ומוכן מאליו, לה התמסרו בכל מאודם, בלי לצפות ממישהו לתשבות ולטפיחה על השכם על אורה חייהם. עם זאת, למרות הריצותם וצניעות הליכותיהם, לא הצליחו להתבסס כדי קיום הוגן ו בטוח.

ב. על המושבה עברו גלגולים רבים במשך כארבעים שנות קיומה, וחרף זאת נשארה כל השנים, עד חורבנה, ישוב קטן. מעניין לבדוק, מה היו הסיבות האובייקטיביות והסובייקטיביות לכישלון.

ג. קסטינה היתה המושבה היחידה (להוציא גדרה — מושבת הבילויים) שהוקמה ביוזמת תנועת חובבי־ציון ומומנה על ידה, ואמנם, הציפיה היתה לראותה כ"מושבה לדוגמא", והיא תוכננה בהתאם לכך. צורת הטיפול של חובבי־ציון בקסטינה נוסכת אור על אופיה ומגבלותיה.

ד. בשלב האחרון של קיומה היה בה שילוב יוצא־דופן: חיו בה, זה בצד זה, איכרים וקבוצות פועלים, שעידו נחלות של המתישבים שעזבו את המקום. ה. סופה הטראגי של המושבה, שנהפכה לעיי מפולת בידי פורעים ערביים, במאורעות שנת 1929, אחרי עמידת גבורה של תושביה, כאשר לא הוחשה לה עזרה מישובים סמוכים.

מבנה המאמר: חילקתי את המאמר לחמישה פרקים, לפי סדר כרונולוגי של שלבי ההתיישבות:

1. הנסיון הראשון: תווה מנוהלת על־ידי פקידות הברון (1888—1890).
2. התיישבות על־ידי חובבי־ציון (1896—1912),² השלב החשוב ביותר בתולדות המושבה.
3. כניסת קבוצת פועלים ראשונה (1912—1918).

¹ בשנים שעד מלחמת העולם הראשונה היה מקובל יותר להשתמש בשם העברי קסטינה מאשר בשם העברי באר־טוביה. השם העברי מקורו, כנראה, עיברות של הכינוי בירי טביה, שהכפריים המקומיים יחסוהו לבאר מים. הרב ל. כץ, מיטיבה של המושבה, תבע מהאיכרים לקרוא לישוב באר־טוביה, ואמנם על החותמת הרשמית היה טבוע השם העברי. אולם רק קבוצות הפועלים המאורגנות, וכן הצעירים, העדיפו את השימוש במונח העברי. במקורות מופיע השם בכמה צורות: קסטינה, קוסטינה, קוסטיני ועוד.

² כמה מהאיכרים הוותיקים נשארו במושבה עד חורבנה. לגביהם שלב זה לא הסתיים ב־1912, אשר לתקופת הביניים, 1891—1895, ראה הערה מס. 15.

4. קבוצת פועלים שניה (1919—1924).
5. קבוצת מתדיינים חדשה מעולי העליה הרביעית (1924—1929).

א. הנהגת תחת מרות פקידות הברון (1888—1890) *

פרשת הבסרביים¹

בשנת 1887 פנתה קבוצת יהודים מבסרביה אל הברון רוטשילד (באמצעות הרב לעדת רוסיה בפריס, לובצקי) בבקשה לסייע בידם לעלות ולהתיישב בארץ-ישראל. לאחר שהתקבלה הסכמה עקרונית, יצאה משלחת לפריס לנהל משאומתן אשר הסתכם כדלקמן: פקידות הברון התחייבה לקנות אדמה, ומצדם נתנו המתדיינים בכוח 1,000 רובל כל אחד, לכיסוי ההוצאות הראשוניות.

ניתן לראות בצעד זה של הקבוצה (לא ידוע לנו על מקרה דומה) ניסיון מעניין ליהנות משיירותיו של הברון, לאחר שניסיונות עצמאיים רבים של קבוצות מועמדים לעליה נכשלו. בשל התנאים האובייקטיביים הקשים ששררו באותם ימים אשר צמצמו את הסיכוי להגיע להתיישבות.

שנה לאחר מכן (1888) ירדה ביפו קבוצה בת 25 משפחות מבסרביה, כשהם מצפים לעלות מיד על הקרקע במושבתם המיועדת. לאכזבתם הרבה התברר, כי הפקידות עדיין לא הספיקה לרכוש את הקרקע המובטחת. כך החלה ישיבה "זמנית" ביפו, בתנאים קשים מאד, שנתארכה לשבעה חודשים, בהם כילו בהדרגה את מעט הכסף שהביאו עמיהם. בסופו של דבר הצליח יהושע אוסביצקי, פקיד הברון, לקנות חלקת אדמה בת כשש אלפים וחמש מאות דונם, מישורית כולה (פרט לגבעה קטנה) מהכפר הערבי החרב למחצה קסטינה, 12 ק"מ דרומה לגדרה, שהיתה הנקודה הדרומית ביותר. מבחינה אדמיניסטרטיבית נכלל השטח בתחום נפת עזה. רכישת הקרקע היתה כרוכה, כרגיל באותם ימים, בקשיים עצומים, משום שהיתה מחולקת בין תושבי הכפר הערביים, וישותי המקנה היו רשומים משום מה על שם שניים מהם. אולם אוסביצקי, במרצו ובארגונו, הצליח להתגבר על כל המכשולים, ואף השיג מן הפחה בירושלים רישיון להקמת בתי עץ, שאפשר בנקל לפרקם ולהרכיבם.

כשעמדו הבסרבים על סף התגשמות ציפיותיהם, התגלעה מהלוקת קשה בינם

¹ מבוסס על המקורות הבאים: א. יערי, זכרונות א"י, י—ס תש"ז (מוזכרונות שמואל כהן וזו. ז. פוחאצ'בסקי); מ. סמילנסקי, פרקים בתולדות הישוב, חלק א, ת"א 1959; י. קלוזנר, מאטוביץ עד בול, חלק א', י—ס תשכ"ד. קיים מעט חומר תעודתי על תקופה זו.

² יהדות רומניה ובסרביה לקחה חלק חשוב מאד בהתעוררות האומית של שנות השמיריים, ועשרות רבות של קבוצות חובבי-ציון התארגנו באגודות לישוב ארץ-ישראל. אמנם, רק מעטים מהן הצליחו להגשים את מטרתיהם (כמו מתיישבי זכרון-יעקב וראש-פינה). ראה: י. קלוזנר, חיבת ציון ברומניה, י—ס תשי"ה.

³ ב. דינבורג (דינור), חיבת ציון, חלק ב', ת"א תרצ"ב, ע' 236. במקורות אחרים מציין הסכום 1500 רובל.

ובין פקידות הברון. הפקיד בלוך, הידוע בסכסוכיו עם המתיישבים במושבות אחרות, השיג את הסכמת הברון להנהיג גם במושבה החדשה את השיטה הנהוגה במוזכרת־בתיה (עקרון) של ניהול המשק על־ידי פקידים. לפי מקור אחד⁶ הושפע הברון מהמחלוקת שסערה באותו זמן בזכרון־יעקב בין הפקידות והמתיישבים המור־דים, ולכן חשב, כי יש להתמיר בדרישה למשמעת מוחלטת. על כל פנים, בלוך הגיש לבסרבים לחתימה כתבי־החתייבות שבו הם מבקשים את הנדיב שיעניק להם את עזרתו ואת חסותו. הם מצהירים, כי בזמן הראשון יהיו שכירי יום בשכר של פרנק אחד ליום עבודה. הם מאשרים, כי אין להם זכויות לגבי שום דבר במושבה, לא באדמה ולא במה שעליה. הם מבטיחים, כי אין שום התקשרות באגודה ביניהם. אם ירצה הנדיב מאיזו סיבה שהיא לשלוח מהמושבה את אחד מהם, לא ימרו את פיו, והאיש שנגזר עליו — יעזוב מיד לאחר שיוותר הסכום שמסר בעירבון. החותמים מביעים את תקוותם, כי אם יסקדו שנים אחדות על עבודתם ויצייתו לכל ההוראות — יעמיד אותם הנדיב כאיכרים העומדים ברשות עצמם.

העולם מבסרביה ראו בדרישה לחתום על הצהרה זו הפרה גסה של כל מה שהובטח להם קודם עלותם לארץ. כמו כן היה בכך משום ניפוץ כל הלומותיהם בדבר משקים מן הסוג שהורגלו להם במולדתם. עם בעלי־היים וגני פרי — והנה כל מה שהוצע להם עתה היה לעבוד כשכירי יום באהוות הנדיב. הם סרבו לחתום ופנו במכתבים לפריס שתוסר מהם רוע הגזירה. היחיד שענה להם היה הרב לונצק, והוא יעץ להם לחתום על הצהרה.

הבסרבים עמדו במריים וכתוצאה מכך חדלה הפקידות לתמוך בהם ומצבם נעשה המור. בינתיים הגיעה עונת הזריעה, והפקידות מסרה את האדמה באריסות לערבים בסביבה. כשהגיעו מים עד נפש, הסכימו להתום על ההצהרה בתנאי שהאדמה תחולק ביניהם. כמו כן דרשו שתנתן להם תמיכה של 12 פרנק לגפוש להודש. על הצעה זו הגיעה מפריס תשובה שלילית והסכמה להחזיר לאנשים את כספם. מרבית המשפחות ראו בכך מוצא אחרון, קיבלו את כספם ועזבו את הארץ, מיאשים ורצוצים. רק חמיש משפחות, שלא ראו, כנראה, אפשרות להנור, חתמו על גוסה ההצהרה המקורית.

העליה על הקרקע ואופי החווה

חמיש המשפחות הבסרביות שלא ירדו התגוררו בינתיים בראשון־לציון, שם בנו בעבורם את צריפי העץ. מקויטא התקבלה הפקודה לא לתת ליהודים לבנות בקסטינה, להוציא רפתות ואורות, אולם בלוך הצליח להשיג ממושל עזה אישור להכין צריפי עץ למגורים. מקרה זה מהווה דוגמא נוספת לכך, שההתיישבות היהודית כולה התאפשרה באותה תקופת ולו גם כממדים מנומנמים, הודות לאפשרות לעקוף את הוראות השלטון המרכזי ולמצוא פרוצדור במערכת הרקובה והמושחתת של האדמיניסטרציה העות'מנית.

⁶ מ.ד. שוב, פאשריבונג פאן זיא קאלאניס אין ארץ־ישראל, קראקא הרבייה, ע' 22.

בח' תשרי תרמ"ט (1888) החלה העליה על הקרקע. העמיסו את חלקי הצריפים על עגלות, והעגלונים, איכרים מראשון-לציון, תעו ארוכות בדרך עד שהגיעו ערב יום הכיפורים לאדמה שנרכשה. האיזור דרומה לגדרה נחשב "מעבר לגדר הסמ" בטינון", והמלווים מיהרו לפרוק את הכבודה ולחזור למקומם, בהשאירם את המתנחלים נוכח תושבי הכפרים הסמוכים, המשתאים לראות בפעם הראשונה בחייהם יצורים כאלו מעולם אחר. מאחר ונתברר, כי מרוב בהילותם וטרדותיהם שכחו להכין מלאי של מים ומזון, שמחו מאד כאשר בני הכפר בית-דארס הסכימו לספק להם את מחסורם, כמובן, בתשלום מלא. מגע ראשוני זה בין המתיישבים לשכניהם היה אופייני לכל מסכת יחסיהם בעתיד, והצביע על תלות של הראשונים באחרונים.⁷

המתיישבים הראשונים כללו, נוסף לחמש המשפחות מבסרביה (שמנו שלושים וארבע נפשות) גם כעשרים פועלים בודדים, אשר נבחרו מבין הפועלים הטובים במושבות הוותיקות, שהסכימו להתיישב לפי תנאי הפקידות. מיד התחילו בנטיעת עצים לאורך הרהוב היחיד במושבה, שמשני צדיו הוקמו הבתים; החלו לחפור באר מים ולזרוע תבואות חורף. סביב כל הנחלה חפרו תעלה לסימון הגבול בינם לבין שכניהם.

בחירת המקום בריחוק רב מכל ישוב יהודי אחר היתה גורלית לגבי עתיד המושבה.⁸ כל התיאורים שבידינו מדגישים את הרגשת הבדידות שאפפה את יושבי המקום, בעיקר נוכח היותם מוקפים אוכלוסייה ערבית ובדוית נחשלת ביותר, גם במושגי אותם ימים.⁹

בשלב ראשון זה התנהלה המושבה כחווה אדמיניסטרטיבית. בראשה עמד פקיד הברון אשר היה אחראי לתכניות העבודה ולביצועה, להספקת בהמות וכלי עבודה לפועלים ולתשלום שכרם.

מבין חמש המשפחות עבדו שנים עשר איש שהשתכרו פרנק וחצי ליום ושאר העובדים קיבלו פרנק אחד ליום.¹⁰

מראשית צעדיהם היתה מגת חלקם של מתיישבי קסטינה אכזבות ומפתינפש. לא זו בלבד שמעמדם היה של אריסים-פועלים, אלא שלא התברכו בהצלחה במעשי

⁷ אם כי במידה מסוימת היתה כאן תלות הדדית, מאחר וכפריים לא מעטים נהגו משכנת המושבה, שסיפקה להם עבודה ושוק לכמה ממוצריהם.

⁸ לפי מ. ז. פוחאצ'בסקי (בספרו של א. יערי, זכרונות אי"י), אנשי הכפר הערבי סרפנד ליד ראשון-לציון פנו אל בלוך בהצעה להחליף את אדמתם בזו של קסטינה, כי התגעגעו לאדמת חיסה. בלוך דחה את ההצעה משום שלא רצה לקרב את אנשי הישוב זה לזה, כדי שיקל עליו לשלוט בהם לפי הכלל "הפרד ומשול".

⁹ כך מתאר מ. סמילנסקי את הפגישה הראשונה עם הערבים (פרקים בתולדות הישוב, חלק א', ת"א, 1959, ע' 83): "כשעברה העגלה העברית הראשונה את קסטינה, הגיחו אנשי הכפר ממאורותיהם האפלות, מאורות ללא חלונות, מכוסות עפר... וגדוד של ילדים ערומים-למחצה שהציעת פרוחה במצחם ועל פניהם ועל כל בשרם המכוסה שכבות זבובים".

¹⁰ השכר המקובל של פועל ערבי מבוגר במושבות יהודה היה פרנק ליום.

ידיהם. ראשית, הציק להם המחסור במים. בזמן הפירת הבאר קנו בכסף מלא מים מהכפרים הסמוכים, שלא היו ראויים לשתיה. אמנם הם גילו מקור מים טובים ורבים, אך מיד נעמדו בפני השאלה כיצד לשאבם ולגצלם.

אחת הפעולות החקלאיות הראשונות, כמו במקומות אחרים בהם התחילה פקידות הברון בהתיישבות, היתה נטיעת גן עצי פרי ממינים שונים, כדי לבהון את אפשרויות הגידול.

החורף הראשון להיותם במקום היה גשום, וכרגיל במקרים אלה ובעקב העדר דרך טובה ניתקה המושבה מכל נקודת ישוב בצפון.

במשך עשרה ימים לא הגיעה למושבה נפש חיה והמתיישבים נאלצו לאכול מן החיטה אשר היתה מיועדת לזריעה, עד שהופיע להם גואל בדמות ערבי הרוכב על גבי חמור הטעון שק קמח.

נראה שהפקידות עצמה לא הקדישה תשומת לב רבה לחווה, והצלחתה לא עמדה בראש דאגותיה. גישה זו התבטאה באי אספקת כלי עבודה ובהמות עבודה בזמן ובכמות מספקת.

עיקר העבודה נעשתה לכן במעדר ובמכרש. האדמה הכבדה היתה דביקה כטיט לאחר שספגה את גשמי החורף והקשתה מאד על הפועלים. חשוב לציין, כי רובם לא היו מורגלים בעבודות תפוחה כי אם בעבודות הנטיעות במושבות יהודה.

תמונה עגומה על מצבם של אריסי קסטינה מצטיירת ממכתבם ועתם של חמשת המתנחלים הבסרבים לאברהם גרינברג, ראש חובבי-ציון ברוסיה, אחרי שנה לשבתם במקום.¹¹ במכתב הם מתנים את מר גורלם ואת עבודתם הקשה ומבקשים להגדיל את סכום התמיכה בהם, כדי שיוכלו להשיא את בנותיהם שהגיעו לפרקן וזקוקות למוהר. הם מבקשים, כי כל אחד יקבל לעיבוד נחלה, אשר פירותיה יהיו לנדיב, והם יקבלו תמיכה חודשית בהתאם למספר הנפשות במשפחה (במקום שכר לפי ימי עבודה בפועל).

גם היחסים בין הפועלים הבודדים בחווה לבין פקידי הברון מעולם לא היו טובים. הפועלים לא היו מרוצים מתנאי העבודה ומאופי התיישבות, והדבר הוליד תקריות שהעכירו את האווירה והמאיסו את הפקידים בעיני הפועלים.¹² היו גם חיכוכים על רקע דתי, כאשר הפקיד, שהיה חופשי בדעותיו, הורה לפועלים יראי שמים לבצע פעולות שהיו כרוכות בהילול שבת. לדוגמא, מקרה שהביא להתפרצות חריפה נגד האדמיניסטרציה והנוסך אור על היחסים ועל התנאים במקום: פועל חלה בקדחת ולא קיבל רשות מהפקיד לנסוע לראשון-לציון לרופא בטענה, כי זו אינה מחלה. אחרי כמה ימים חל סיבוך במצב הצעיר וכאשר הובהל לראשון-לציון כבר היה מאוחר להצילו.

11 א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב הארץ, ג, ת"א תרצ"ב, ע' 107—111 (להלן בקיצור, 'דרוואנוב').

12 בעתון 'חבצלת', תרמ"ט (1889) גל. 7 מסופר על תקרית אופיינית זו: הפקיד ציווה על אברך בן טובים להוביל את סוסו אל המים ולהשקותו הרחק מהמושבה. הלה סירב בטענה כי הוא איכר ולא משרת.

מצב זה ריפה את ידי המתיישבים, ובוזו אחד זה נטשו את המושבה. ראשונים עזבו, הפועלים הבודדים, ואתריהם בעלי המשפחות. שנתיים לאחר העליה על הקרקע (1890) לא נותרו במושבה אלא שתי משפחות ממייסדיה, ואת מקומם תפסו, לפחות באופן זמני, פועלים זמניים יהודים ואריסים ערבים.

מעניין כי אין שומעים תלונות בקשר ליחסים עם השכנים הערבים. מושל עזה היה חייב לבלוך את מעמדו, והוא לא שעה להלשנות של הערבים בסביבה נגד המתיישבים. הייל מטעמו יטב דרך קבע במושבה, כמובן, על חשבון היהודים, ואמצעי זה היה די בשביל למנוע הטרדות מצד השכנים. אנשי הכפר בית-דארס, במיוחד, ידעו לנצל את שכנות היהודים ליחסי מסחר, מהם הפיקו תועלת רבה. מעט מאד ידוע לנו על השנים שבין נטישת המתיישבים הראשונים ועד לשלב השני של התיישבות (1896). בשנת 1890 עשה הנדיב עיסקה עם א. גרינברג, בשם קבוצה של חובבי-ציון,¹³ לפיה הוחלפה חלקת אדמה בקסטינה (בת 1500 דונם) בחלקה מקבילה לערך ביסודי-המעלה. כוונתם של חובבי-ציון היתה לשפר את מצב איכרי גדרה על-ידי כך שיעבדו את השטח בקסטינה, אך המרחק הרב הכשיל את ביצוע התכנית.¹⁴

לא ברור כמה פועלים יהודים עבדו במקום בתקופת בנייה זו. במיפקד המושבות שנערך על-ידי איזנשטדט (ברזילי) בשנת תרנ"ה נמסרו הפרטים הבאים אודות קסטינה לשנת תרנ"א: 500 דונם מעובדים על-ידי הפקידות; 2500 דונם נמסרו באריסות לערבים; 1500 בידי חובבי-ציון מאודיסה. מתקבל על הדעת, כי מספר פועלים יהודים המשיכו להתגורר בקסטינה לסירוגין, ועיבדו חלק מהאדמות תחת השגחת מיישבו מהפקידות, אך רוב האדמות נמסרו באריסות לערביי הסביבה.¹⁵

¹³ לפי מכתב של לילינבלום לפינס (דרויאנוב, ג, מס. 976, ע' 13) אחד השותפים לחלקה זו היה מ. היילפרין. הכותב מקווה, כי יעלה בידו להרחיק את השותף הזה על-ידי כך שישוכנע למכור את חלקו.

¹⁴ לפי כמה הערות המופיעות בדו"אנוב, מנעו השלטונות ההורכיים מאנשי גדרה לגור בקסטינה, ולכן לא יכלו לעבד את השטחים.

¹⁵ בדו"ח של כנהל יק"א על המושבות (1899) נאמר, כי כמה משפחות פועלים גרו בקסטינה לפני קניית השטח על-ידי חובבי-ציון (ארכיון יק"א בלונדון, תיק מס. 273). בעיתון 'הבצלת', תרנ"ז (1897) גל. 11, נמתחה ביקורת קשה על כך, כי כשבאי חובבי-ציון להקים את המושבה, מצאו בה מספר משפחות ופועלים, אשר סילקו מהמקום ללא כל התחשבות. במיפקד שנערך על-ידי מ. מאירוביץ בשנת 1900 (רוסיה) הוא מצוין, כי שלושה מקרב מתיישבי קסטינה משנת 1896 עבדו קודם כפועלים בחווה.

בארכיון הציוני בירושלים מצוי מכתב ללא ציון תאריך, תיק A192/2185, שנשלח על-ידי פועלים העובדים בקסטינה אל הפקידות, בבקשה להרשות לבני משפחותיהם להצטרף אליהם. לפי כל הסימנים, בעיקר מדברי התנופה והכניעה לפקידות, מתאים מכתב זה לזמן, בו ישבו פועלים בקסטינה תחת מרות פקיד הברון.

באחד ממכתביו של ¹⁶ איזנשטדט (ברזילי) שנכתבו מארץ-ישראל בחתימת בית-הלוי (מס. 2, תרנ"ה — 1895), נאמר, כי מספר הפועלים בקסטינה נהרבה, כי נתקבלו שכנה אחדים מהפועלים שפטרום ברחובות, וכעת יש שם כעשרים איש. אני גוטה לראות בכל אלה הוכחה, כי אכן לא כלתה רגל של פועל יהודי מקסטינה בתקופת המעבר.

ב. "מושבה לדוגמא" של חובבי-ציון (1896—1912)

מטרות חובבי-ציון וההכנות להתיישבות "כשראינו בשנת תרנ"ה שהיין מונח ביקבי ראשון לציון וזכרון-יעקב, כאבן שאין לה הופכין, למדנו מזה תיכף ומיד, שהכורמות לא תצליח בארץ-ישראל ואסור לנו, איפוא, לנטוע בה גפנים. וגם סיוע נמצא לנו מצד המוסר: מי שמוציא לחם מאדמתו, מלאכתו עושה אותו לכשר וישר; לא כן הכורם: הוא הצי-עירונג, יש לו נטיה למותרות וכו'. ובכן, 'נפלנו' על המצאה חריפה: מצד אחד עומד אתה"ע ומוכיח, שצריך ליסד מושבה דוגמית, ואף הוא שואל: 'אנה יכנס היין הזה?' ומצד שני הפועלים סובלים מהוסר עבודה וצריך סוף סוף לשכללם; ובכן, הבה נמרוך שתי אלה ביחד: נשכלל חלק מן הפועלים על יסוד המזרע ונייסד בהם מושבה דוגמית, יהיו משוכללים ואנו נקיים מאה"ע וטענותיו. וכך נוסדה המושבה קסטינה בשנת תרנ"ו".

תיאור ממצה זה, הלקוח ממאמר של י. איזנשטרט ב'השילוח',¹⁶ ראוי לשמש נקודת מוצא להבהרת המוטיבים של תנועת חובבי-ציון בגישתם להקים את המושבה. פעלו כאן מגמות מספר: ראשית, ההכרה, כי מושבות המטעים התלויות ביצוא היין הנופק מענבי כרמיהן, הגיעו למבוי סתום והן נתונות במשבר המור. שנית, אידיאליזציה של חיי כפר פשוטים, נוסח המוזיקים ברוסיה, ושל עבודת האדמה במשמעותה הטהורה והראשונית של "הוצאת לחם מן הארץ".¹⁷ שלישית, השאיפה לפתור את בעיית הפועלים היהודים, השואפים להתאכר ולהיות עצמאיים. רביעית, רצו להוכיח, כי אפשרית שיטה התיישבותית שונה מזו של הברון.¹⁸ אחר-העם הוסיף את הנימוק הבא: חובבי-ציון הגיעו, אחר פעילות של כ-15 שנה, לפרשת דרכים; הם השקיעו עד אז כמיליון פרנק כמעט ללא תוצאות, ועו היה רצונם להצליח במפעל התיישבוני שיהיה לדוגמא וישמש מפנה ביישוב הארץ.

מכאן ההסבר לזהירות הרבה והמיוזרות, בה ניגשו להקמת המושבה. ניתן לקבוע ללא היסוס, כי לא היה עוד יישוב בארץ באותה תקופה, שזכה לכל כך הרבה תכנון ומחשבה תחילה כמו קסטינה, ואף לעג הגורל הוא, שהתוצאות היו כל כך רחוקות מהציפיות...

ראשית, צריך היה לחתום על הסכם עם ברון בעניין קניית האדמה והעברתה יחידי חובבי-ציון (לרבות המיבנים שהוקמו על-ידי הפקידות). העיסקה נעשתה

¹⁶ כרך י"ד (תרס"ד—1904), ע' 373.

¹⁷ לאמיתו של דבר, היתה כאן חזרה לאותה משאת נפש שפיעמה את ראשוני העליה הראשונה, שהבינו את הסיבה לעבודת האדמה בארץ הקודש באותה משמעות.

¹⁸ אם קסטינה תצליח יהיה לנו נצחון גדול. לא רק ששיטת הברון תכשל, אלא שתקום תנועה שיטתית ורציונלית, ואפילו אידיאלית במקצה". ראה: הלל יפה, דור המעפילים, ת"א תרצ"ט, ע' 233.

ברוח טובה ובתנאים נוחים לרוכשים.¹⁹ המשא-זומתן התנהל על-ידי "ועד ציון המרכזי" שנתארגן בשנת 1894 בפריס ואשר אמור היה לרכוז את פעולות הוועדים השונים.²⁰ גוף זה ריכז סכום, שנחשב כמספיק ל"שכלול" 20 משפחות, ממקורות שונים: ועד חובבי ציון באודיסה, ועד חובבי ציון באנגליה, חברת "עזרא" מגרמניה ואת הנותר נטל על עצמו.²¹

מונתה ועדה מיוחדת ("הועד הקוסטיני") לקביעת מדיניות ההתיישבות ובחירת המועמדים, אשר כלל, מלבד נציגי הוועד הפועל של חובבי ציון גם אגרונומים ואישים ידועים ממנהיגי הישוב. ולא זו בלבד, גם באודיסה בחר הוועד מתוכו ועדה מיוחדת, שמטרתה לבקר את ההערכה שנשלחה מארץ-ישראל (מעין אינס-טנציה שניה). לאחר כל זה נתמנסה מליאת הוועד האודיסאי לדון בהמלצות ולעשות תיקונים. הכל נעשה כדי לא לחזור על אותן שגיאות, בהן נכשלו מייסדי המושבות הראשונות וכדי להשתית את המושבה החדשה על בסיס איתן. דא עקא, הטיפול היה מסורבל: מרוב מומחים, ועדות ודיר"חים נשאר התכנון לקוי. הדוגמא המובהקת ביותר לכך, כשלון המתכננים בשאלת המים.

האדמה נקנתה על פי המלצתם של האגרונומים שבין חברי הוועדה, אשר העידו עליה, כי "אין טובה הימנה לזריעה בכל האדמה שבידי יהודים בארץ-ישראל". מאחר והמטרה היתה להתבסס בעיסה על גידול תבואות, לא השבו כמגרעת את העובדה, שאין במקום ירידת הראווה למטעים.

הערכת האגרונומים בדבר טיב האדמה היתה אולי מוגזמת במקצת, אם כי ההתפתחות המאוחרת במושב באר-טוביה מוכיחה, כי גידולים רבים אמנם הצליחו בה די יפה וכי על-ידי זיבול מתאים והשקיה ניתן היה להגדיל את היבולים במידה ניכרת.²² אמנם התברר, כי תנאי העבודה היו, לפחות בחלק מעונות השנה, לא נוחים, מאחר ובימות-הגשמים נהפכה האדמה לבוצית ודביקה, ואילו בלחט הקיץ היתה קשה ומלאה בקיעים. כמו כן היו היבולים תלויים בכמות המשקעים, שהיתה מועטה ופחות יציבה מאשר במושבות הצפון.

¹⁹ המחיר לדונם — 18 פרנק, בתשלומים שנתיים. בעבור הבנינים שלמו 26,860 פרנק. גם אברהם גרינברג מכר את האדמות שקנה קודם לכן. ראה: י. קלוזנר, מאקטוביץ עד בול, ג, 1—8 תשכ"ד, ע' 215.

²⁰ אדם רוזנברג, הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון בבול, 1946, ע' 152.

²¹ ד"ח מאירסון משנת 1899 קובע, כי ועד חובבי ציון בפריס קיבל עליו כשליש מהמימון. ר' ארכיון יק"א בלונדון, תיק 273.

(מאירסון היה פקיד ראשי ביק"א, עליו הוטל לסקור את מצב המושבות, ערב העברתן מידי הברון רוטשילד).

²² בניגוד לדעה המקובלת אז על-ידי המומחים, טען האגרונום קיורמאן, מי שהיה אחראי למושבה בראשיתה, כי "לא נכונה ההשערה כי אדמת קוסטיני מטוגלת לעבודת הורע יותר מכל אדמת שאר הקולוניות הדומות לה. אדמת החמרה אשר בפ"ת ואדמת הורע אשר בחזרה יש להן סגולות יותר טובות הרבה לעבודת הורע. אדמת קוסטיני באמת מוכשרת בשלמות לעבודת הורע, אך יש לה מגרעת גדולה, כי היא אדמה כבדה, ואין בה חליפות הגונים". ר' נספח לד"ח הוועד האודיסאי לשנים 1896—1898.

כמה עקרונות הנחו את המתכננים :

א. יש לבחור כמתישבים בפועלים בעלי נסיון חקלאי רב, שהוכיחו עצמם כמומחים בעבודת אדמה, אנשי עבודה חרוצים וישרים. העדיפו אנשים פשוטים ללא השכלה פורמלית.²³

ב. העדיפו בעלי משפחות, הכוללת מספר נוחות עבודה, כלומר בנים בוגרים.
ג. כמות הקרקע, בהמות עבודה וציוד שכל מעפחה קיבלה, היו בהתאם למספר נוחות העבודה שלה. ההנחה היתה, כי לא יודקקו לעבודה שכירה.

ד. חשוב לקצר ככל האפשר את תקופת האפוטרופוסות של המתישבים. נציג הוועד ("המשגיח") ואגרונום צריכים להימצא במקום רק בתקופה הראשונה, עד שילמדו האיכרים את העבודה כהוגן ויוכלו להתפרנס בלי תמיכה. לכן נעשה מאמץ לספק להם את מלוא הציוד מיד, כדי שיוכלו לעבוד בהיקף מלא החל בשנתם הראשונה.

מן העניין להדגיש, כי הוועדה המליצה, שהמתישבים יעסקו, נוסף על גידול תבואות, גם בענף נוסף שיעבדו בו במשותף, ואשר התכנסות ממנו תוקדשנה לצורכי ציבור. עבודות ציבוריות תיעשה על-ידי המתישבים עצמם. מעניין, כי את ההמלצות דיברה במפורש על הובלת מים בצנורות אל הגינות הסמוכות לבתים, כדי להרחיב את עבודת הגננות.

המתישבים וציודם²⁴

הוועדה אישרה 17 משפחות, שראשיתן היו כולם פועלים בעלי נסיון עבודה בחקלאות במושבות. לרובן היו שלושה או ארבעה נוחות עבודה, להוציא שני צעירים שהתקבלו בזכות היותם בוגרי בית-הספר מקה-ישראל. שניים מהמתישבים היו מבין חמש משפחות הבסרבים, עליהן דיברנו למעלה.²⁵ כל האחרים מוצאם מהבלי רוסיה אחרים. לפי הידיעות שבידנו על משלח-ידים בחוף-לארץ מתברר, כי כמחציתם היו קטורים, אמנם בעקיפין, בחקלאות כחוכרים (אדמה, מחלבה, טחנות-ריחים) ומחציתם התפרנסו ממקצועות יהודיים טיפוסיים אחרים כמו מסחר, חנוונות ומוזגות.²⁶ העבודה במקום התחילה בסוף חרנו"ו (קיץ 1896),

²³ ידועים סיפורים מספר על מועמדים אשר בעת הופעתם בפני הוועדה העלימו את עובדת היותם בעלי השכלה, והשתדלו להיראות פשוטים ככל האפשר. אחד מהם, אלימלך איוראליט, תלמיד-חכם, כחבר החבורת היחידה על תולדות המושבה, הצליח בדרך זו "לרמות" את חברי הוועדה ולהיכלל בין המתישבים.

²⁴ מבוסס על דו"ח האגרונום בראגין, מנהל המושבה הראשון, וכן על דו"ח הוועד האודיסאי לשנים 1896—1898.

²⁵ מעניין, כי במקורות לא מזכירים עובדה זו, ורק לפי השוואת השמות במכתב הבסרבים לגרינברג משנת 1890 לרשימת המתישבים משנת 1896 גיליתי זאת. רק בעתון 'הצבי' (חרנו"ה — 1895), גל. ט"ז מסופר כאילו שתי משפחות אלו גרו בקסטינה ערב העברתה לידי חובבי-ציון.

²⁶ רשימה ובה פירוט משלח-היד בחוף-לארץ, באצ"מ תיק מס. 4/36-25. A.

שהיתה שנת שמיטה (לכן נדחתה ההתיישבות שתוכננה קודם לכן לראשית השנה).

סך-הכל מגו המשפחות 105 נפש, מהם 44 עובדים. כמו כן התקבלו למושב מורה, רוקח ושוחט. חלקת האדמה שקיבלו געה בין 180 דונם (למשפחה בעלת עובד אחד) ל-300 דונם (למשפחה בת 4 עובדים). כל איכר קיבל זוג סוסי עבודה, עגלה, פרות (2-4), מחרשות (2-4), שורים (2-4). לשנה הראשונה הובטחה להם קיצבה חודשית בסך 40-75 פרנק לפי גודל המשפחה.

לכל משפחה ניתן בית עץ בן שני חדרים מאלה שנבנו על-ידי הפקידות בשנת 1888. לכל המשפחות הגדולות הוסיפו חדר גדול ומאוזר, בהשוואה לחדרים הישנים, וכן טחו את כל הבתים בטיח.²⁷ כמו כן היו במקום שתי אורוות, בית-אוצר (מחסן) שהיה המבנה היחיד הבנוי אבן, בית פקידות, באר, בית-מרחץ. סך הכל עשתה המושבה רושם של כפר קטן ודל, האופייני למזרח-אירופה, ודמותה היתה לכן שונה לחלוטין מהמושבות הגדולות. לכך הצטיירה בעיני אחד המבקרים הראשונים בה: "בבואי לתוך האחוזה הזאת, עשתה עלי רושם של כפר לכל משפטי. בתי עץ נמוכים וכולם עומדים משני צדי הרחוב הרחב אשר בת. בית הפקידות הוא הבית היפה בכפר. בקרתי את בתי האכרים והמה שפלים ודלים. על פי רוב מצאתי בכל בית חדר מלא תבואות ורע".²⁸

כל שטח המושבה: 5628 דונם, המתחלקים כדלקמן: 4800 — אדמת המתיישב-ביום, מחולקת לשלושה חלקים (אחד מהם מרוחק כחצי שעה הליכה מבתי המושבה); 210 — אדמת נטיעות; 210 — גינות המיועדות לחלוקה; 205 — אדמת ציבור למרעה; השטח הנותר (190) — גורן, מיטלה, מגרשים סביב הבתים, דרכים.

לכל איכר ניתןו כלי העבודה הדרושים, ממחרשה אירופית כבדה ועד לפריטים כמו שקים, הבלים, מברשות לניקוי סוסים... נוסף על הציוד האישי, סופקו לאוצר הפקידות מכונות לצורכי הכלל: מכונות הרישה, מכונות דישה עם מנוע, מכונות קצירה, מכונות זריעה ועוד.

כל איכר ואיכר חתם על חוזה, בו התחייב, כי עליו לשלם לוועד "במשך 30 שנה, מעט מעט מחיר האדמה והכלים והאדמות וכל מיני התמיכות שקיבל. ומני התשלומים יחולו אחר עבור שלוש שנים".²⁹

²⁷ ר' קלוזנר, שם, ע' 329.

²⁸ במאמרו הנ"ל של איזנשטדט ב'השלה' (ר' הערה 16) מסופר אודות הבתים: "אף על פי שהבתים הם קטנים מאד ושפלים והם היותר גרועים שבבתי כל המושבות, עם כל זה שמחו עליהם מאד. מי שלא ראה שמחת המשפחות האלו בטוחם בטיט את בתיהם ובהכינם לבנים ללולי עופות, לא ראה שמחת דלים מאושרים מימיו" (ע' 374).

²⁹ א. ש. הרשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע, ע' 237.

³⁰ חבצלת, חרנו"ז, גל. 6.

מצבה הכלכלי של המושבה בשנתיים הראשונות³¹ התקציב שחובבי-ציון קבעו לשנה הראשונה היה גדול, מתוך הכוונה (המפורשת למעלה) לסיים את עיקר ההשקעות תוך שנה, והסתכם במאה אלף פרנק, לפי הפירוט הבא:

- 18,800 — בניינים (עיקרו של סכום זה הוקדש לבניין האורות לכל אחד מהמשקים, וכן תוספת חדרים ושיפוץ הבתים הישנים);
- 14,700 — בהמות (סוסים ושוורים כבהמות עבודה וכן פרות-חלב);
- 15,000 — כלי עבודה (מתרשות, עגלות, כלי רתמה, מכונות חקלאיות);
- 5,200 — זרעים;
- 10,700 — מספוא לבהמות;
- 11,200 — הוצאות ציבוריות (שמירה, עובדי ציבור, שכר-עבודה לפועלים שכר-עבודה לאגרונום);
- 12,000 — שונות.

ההשקעות למעשה היו גדולות יותר בכמה מהסעיפים הנ"ל,³² והתכנסות מהיבוא-לים של שנת תרנ"ז היו כה נמוכות (16,700 פרנק) עד שלא כיסו אף את ההוצאות השוטפות. כחוצאה משני אלה התברר, כי גם בשנה השניה גאלץ הוועד לאשר סכום נכבד של 48,500 פרנק. סך-הכל השקיעו במושבה כמאתיים אלף פרנק, ובתוספת מהיר האדמה והבניינים — כשלוש-מאות אלף פרנק, כלומר קרוב לעשרים אלף פרנק למשפחה.³³

קציר תרנ"ח היה מוצלח במיוחד והכניס למתיישבים סך של 48 אלף פרנק (בנימוצע 2500 פרנק למשפחה, סכום שנחשב כמשיבע רצון בהשוואה למוצע המקובל ברוב המושבות). על יסוד זה, ובהסתמך על ההשקעות הרבות שנעשו במשך השנתיים הראשונות — מצא הוועד לנכון לראות את קסטינה כמושבה העומדת בפני עצמה, לבטל את משרת המשגיח, להעניק תמיכה רק להוצאות הכלליות והציבוריות, ולמתיישבים יחידים רק במקרים יוצאים מן הכלל. עם ביטול משרת המשגיח, בטלה גם משרת האגרונום, והנהגת המושבה נמסרה לוועד המתישבים. זהו הרקע לרות האופטימית המציינת את הדו"ח הראשון של הוועד האודיסאי אודות קסטינה (לשנים 1896-7): "הועד יודע כי שכלול קוסטיני עלה לו במחיר יקר מאד, מלבד איזה סכומים הגונים שקיבלו הקולוניסטים ישר מאת מתנדבים אחרים, אך אם נשים אל לב את גודל הסכומים שיצאו לשכלול קולוניות אחרות בא"ק (בארץ-ישראל) ומידת הזמן הארוך שהאחרונות האלה קבלו בו תמיכה עד גמר שכלולן, ביחס עם מצב קוסטיני אשר אך שתי שנים עברו עליה, ואם נוסף כי דבר קוסטיני היה ענין חדש ומסובך — או יכול הועד לחשוב כי פעולתו הצליחה בידו".

³¹ לפי הדו"ח של הוועד האודיסאי לשנים 1896—1898.

³² במיוחד היו מחירי הסוסים גבוהים, בתמישים אחוז למעלה מהמשוער, וכן הוצאות הבניה של האורות.

³³ ליוברסקי (רוסית), 'יא"י הווה ועתיד', פטרבורג 1905, ע' 150.

אשר לטיב המתיישבים, קובע הדו"ח: "רוב הקולוניסטים אף על פי שהם עובדים טובים והרוצים בנטיעות, לא החזיקו מעולם מחרשה, ואיזה מהם לא ידעו גם לרדות בסוסים. בכל זאת הם למדו ידיהם גם לנהוג בסוסים וגם במחרשה, ועתה אותם קולוניסטים חורשים מאור הבוקר עד בניצה בערב, משדדים היטב את התלמים ובכלל ממלאים בכשרון את עבודתם".

גם האגרונום קיורמאן, האחראי למושבה, היה אופטימי לגבי עתידה, אם כי תיאר את אורח חייהם בצורה הבאה: "חיי הקולוניסטים בקוסטיני פשוטים מאד, וכמעט הם חיי עוני, ואינם דומים כלל לחיי בני עיר כמו שגראה בקולוניות אחרות. בגדיהם פשוטים וגם נקיים לפי הערך, גם מאכליהם פשוטים, מעמד הבית גם כן פשוט, כלי ביתם הם מעשי ידי עצמם. הקולוניסטים מקוסטיני על פי כשרונם לעבודה ותריעותם צריכים להחשב בין היותר טובים שבקולוניסטים ובפועלים שבאה"ק. פועלים הרוצים כאלה, בעלי אדמה טובה, בהיות להם כל הנחוץ לעבודת השדה, לא יוכלו להזקק לתמיכה מן החוץ בזמן ארוך, וראוי לקוות כי קרובה העת אשר יוכלו בני קוסטיני לעמוד ברשות עצמם לגמרי".

בהרצאתו של ד. מוצקין בקונגרס השני על מצב היהודים בארץ־ישראל (1898), שיבת את קסטינה: "הצלחנו יותר בכל המקרים שהאיכרים סומכים על עצמם, כך הוא המצב במושבה, שהזכרתי כבר את שמה והראויה לישמש מופת למושבות, והוא כפר העבודה הנחמד קסטיניה"³⁴

אפילו אחד־העם הקיצוני בביקורתו גומר את ההלל על חריצותם: "ומה שנוגע לקולוניסטי קסטינה עצמם, הנה בנוגע לחריצותם בעבודתם הם מוכשרים מאד. כעובדים הרוצים הם ראויים לתהילה"³⁵.

הדו"ח של הוועד האודיסאי עמד על שתי בעיות עיקריות, נוסף על גדול ההשקעות:

1. אי ניצול של כלי ציוד חקלאי, בין משום שהם לא התאימו לתנאי המקום,³⁶ או שהמתיישבים, מתוך שמרנות והרגל, לא נטו להשתמש בציוד חדיש. כמו כן, המכוונות לא נשמרו כראוי, באשר עברו מיד ליד ברכוש ציבורי.
2. בעיית החלפת הבהמות: במהרה התברר, כי החזקת הסוסים יקרה מאד ובלתי כדאית, בהעדר אדמת שחת ובשל יוקר השעורים — המזון הבסיסי של הסוסים. הוועד החליט להמליץ בפני האיכרים להחליף סוסים בשוורים, תמורת מענק מיוחד, אך האיכרים לא נטו לכך.³⁷

תנועת האוכלוסיה: עד סוף תרנ"ח עובה משפחה אחת ממיסדי המושבה וצורפה משפחה אחרת (בוגר בית־ספר חקלאי באודיסה). סך האוכלוסיה החקלאית — 111 נפש. כמו כן התקבלו שני בעלי מלאכה, מסגר ונגר, אשר קבלו כל אחד

³⁴ 'יהודים בא"י, מתוך ספר מוצקין (בעריכת א. בייז) — ה'רצ"ט, ע' 34.

³⁵ ר' הלון, דו"ח אחד־העם לשנת 1900.

³⁶ לדוגמא, המחרשות הכבדות לא היו לפי כוחן של בהמות העבודה המקומיות.

³⁷ בסוף תרנ"ח (1898) היו במושבה 34 סוסים, 34 שוורים, 106 פרות.

חלקת אדמה קטנה, ונחשבו מאז כבעלי משקים (ואף נכללו בתור שכאלה במיפקדים).

תמונה שונה, ופחות ורודה, מזו המבוססת על הדיווחים הרשמיים (של המנהל הראשון בראגין, המנהל השני קיזרמאן, ובעיקר הדו"ח של הוועד האודיסאי, אותם הבאנו למעלה) מתקבלת מקריאת מכתבים של מתיישבים.³⁸ אלה מדגישים את התוצאות החמורות שהיו לקטטה עם השכנים בשנה הראשונה להתיישבותם, ואשר בעטיה נאלץ המנהל בראגין³⁹ לברוח, והמושבה הסתככה במשפט ממושך ובהוצאות כספיות חמורות שהיו על-חשבון השקעות תיוניות. כמו-כן הם מתלוננים מרה, כי האדמה שנמסרה להם אינה מספקת כדי מחיה, מאחר ומשפחותיהם גדולות. בעיקר התלוננו האיכרים שבניהם או בנותיהם גישאו והקימו משפחות משלהם ונשארו לגור יחד עם ההורים. נשמרו כמה מכתבים של בנים לוועד האודיסאי המבקשים, כי תנתן להם חוספת אדמה למען יוכלו להיות עצמאיים. כנראה שפנו בתלונות גם לאנשים בארץ, כמו המכתב לזה. לויץ-אפשטיין,⁴⁰ בו טענו, כי אין להם כסף לקנות זבל, אספקה לסוסים וזרעים.

במכתב אופייני של איכר לקיזרמאן הוא טוען, כי לא קיבל את כל הכספים המגיעים כקצבה בעבור 21 החודשים שהוא גר בקסטינה והוא מבקש לשלוח לו מיד את היתרה המגיעה לו למען יוכל להאכיל את בני ביתו. ההתפתחות בשנים הבאות, הוכיחה, כי היה יסוד לקובלנות המתיישבים על קשי מצדם, וכי המושבה היתה רחוקה מהתבססות, בניגוד לתקוות אנשי הוועד.

הדו"ח של אחד-העם משנת 1900⁴¹

בשנת ה"ס נשלח אחד-העם בלוויית האגרונום זוסמן מטעם חובבי-ציון לבדוק את מצב קסטינה. כדי להבין את רוח הדברים יש לסקור את השנתיים שעברו בין דו"ח הוועד ה"ל לביקור זה.

חיבולים בשנה השלישית והרביעית (שנים 1899—1900) לקיום המושבה היו פחות משיעור רצון מאשר בשנה השניה, שכן ההצלחה, שהתבררה כחד-פעמית, הולידה אשליות בקרב הוועד. ההכנסות הסתכמו בכשלושים אלף פרנק בלבד, סכום אשר לא היה בו כדי למלא את כל הצרכים ההכרחיים.

כך מתוארת אכזבת המתיישבים על-ידי אינושטאדט ב'השלח' משנת 1904⁴² : "בתוך כך התחילו יושבי קוסטינא, שזה לא כבר נחשבו למאושרים, לעשות חשבון לעצמם... על ההוצאות הכלליות והמסים הם מוכרחים לבקש תמיכה מחובבי-צ."

³⁸ אצ"מ תיקים : A. 25/44, A. 25/36*4.

³⁹ י. בלקינד, בספרו, 'ערשטע שריט פון ישוב ארץ-ישראל' מדגיש, כי בראגין היה מנהל מחונן והתאים מאד לתפקידו, והסתלקותו הפתאומית היתה אכזבה בלתי חוזרת (ע' 146). ר' הלזן תיאור המקרה.

⁴⁰ מייסד רחובות וחבר הוועד הקוסטיני. ר' ספרו האוטוביוגרפי, זכרונותי, ת"א תרצ"ב.

⁴¹ כלול בסקירתו הכללית, דברי ביקורת לענייני המושבות בארץ הקודש, אודסה 1900.

⁴² כרך י"ד, ע' 376.

הבתים הם אך קרשים טוחים בהמר, העבודה היא קשה ומנווטת. חבריהם הכורמים מביטים עליהם מגבוה: ובכן מה הרווחו בכל ה'עסק' הזה? אדרבה אחרי שעשו חשבון שלוש שנים מצאו, שלא לבד שהפסידו לעומת מה שהיו מרווחים אילו היו נשארים פועלים אצל אחרים, ומקבלים בשכרם תשעה גרוש ליום, אלא עוד חסר להם סכום הגון כדי למלא בו את הוצאותיהם התכריתיות⁴⁸.

כלומר, אחרי שנדמה היה בסוף השנה השניה, כי המושבה עלתה על דרך-המלך ועומדת על סף העצמאות, חל מפנה לרעה, אשר הביא את הוועד האודיסאי להתלטה, כי יש לטכס עצה כיצד להוציא את המושבה מהמבוך. זו היתה הסיבה לשליחת אחד-העם לבקר במושבה.⁴⁹

אחרי שחקר ובדק את המצב לאשורו, תוך בדיקת החשבונות ושיחה עם כל המתישבים, הגיע אחד-העם למסקנה הבאה: "מצב רוב הקולוניסטים בקוסטיני אינו משמח את הלב. הסיבה הראשית למצב הדחוק — חסרון אדמה", מאחר ולמעשה חיים בקוסטיני 29 משפחות (בכלל זה בנים שהקימו משפחות) בעוד שהתכנון היה ל־20 משפחות בלבד.

לפי חשבונו חסר למתיישבים לקיומם, לא כולל הוצאות כלליות לצורכי ציבור ומסים לממשלה, שינת אלפים פרנקים לשנה, כאשר הכנסותיהם מיבולי התבואות מסתכמים ב־35 אלף פרנק לשנה והוצאותיהם המשקיות הן בהתאם לדיווחם. אך אם ינהגו בהסכון, יוכלו לכסות את כל הוצאותיהם מיבולם. "אין אפשרות ביטוח דרכים שבועולם להעמיד את הקולוניסטים על רגליהם. הם בעצמם צריכים לעמוד על רגליהם בהשתדלותם ובמעשיהם. שגיאת גדולה היתה מה שהושיבו בקוסטיני פקידות, כי ע"י זה סמכו הקולוניסטים לגמרי עלינו ולא עשו מעצמם שום דבר להיטיב מצבם. לדאבון לב, שמו עין בעת בחירת הקולוניסטים רק על כשרונם לעבודה, ובאמת מכשרים הם לעבודה, אך עם זאת דרושות גם מעלות מוסריות, ועל זה לא שמו לב כלל בעת הבחירה".

לאחר שנועד עם נציגי המתישבים פעמים מספר והתווכח אתם על כל סעיף וסעיף הגיע להצעת הסיכום הבאה: הוועד האודיסאי לא יקבל מעתה כל פניה אישית מצד המתישבים. אבל מאחר והוא מכיר בכך, כי יש צורך בהשקעות גוספות, בטרם הוועד "יעזוב את המושבה לנפשה", הוא מציע את הסכומים הבאים: 7000 פ' לתשלומי חובות ישנים; 2000 פ' לגידור הגדרות; 3000 פ' לזיכול (מתולק לשלוש שנים); 6000 פ' תשלום מס עשור לשנת תר"ס (משנה זאת זאילך ישלמו האיכרים את המס מתבואותיהם); 1000 פ' לקופת גמילות חסד; 15,000 פ' להוצאות כלליות (לשלוש שנים). סה"כ — 34 אלף, מזה 21 אלף בשנה הראשונה. סכום זה אינו כולל תשלום מסי הממשלה האחרים והוצאות התזקת בית-הספר, שימשיכו להיות על-חשבון הוועד. חברי ועד המושבה חתמו על פרוטוקול ההסכם.

⁴⁸ יש לזכור כי אחד-העם, כפקיד בכיר בחברת "תה ויטוצקי", היה מנוסה בהנהלת חשבונות ובקי בעניני עסקים בכלל.

בין הסיבות שהביאו לחוסר ההצלחה מנה את הגורמים הבאים : בזבז : "באוצר הציבור בקוסטיני מונחים עוד עתה שקים גדולים, מלאים זרעי צמחים, אשר בשעתו הוכן לנסינות שלא נעשו. שם נמצאים גם כלי עבודה האדמה, שאין משתמשים בהם כלל. כל הכלים האלה כנראה נקנו בלי ידיעות ברורות ע"ד התנאים המיוחדים של עבודת האדמה בארה"ק".

הזנחת ניצול המים : "עבודת הגינות התפתחה מעט בקסטינה, אם גם יש שם באר טובה ורחבה ואפשר היה להשקות את הגינות בחדשי הקיץ. לפני זה השתמשו במי הבאר להשקות את המשתלה, ועתה אין הבאר משמשת לשום עבודה. מחזה כזה תמוה מאד, כי בארץ צמאה למים בזמן ארוך צריך להוקיר כל טיפת מים יתרה. יכול להיות כי ע"י הבאר אפשר להכין בקוסטיני מקום חציר ע"י השקאה, להמציא לבהמות בימי הקיץ מספוא ומעט שחת החסרים להן לגמרי".

חד־גוניות המשק : "בני קסטיני עוסקים בעבודה של סעיף אחד, ועם זה הם עובדים על פי הדרכים הנושנים הנהוגים בידי ערבים, אבל תחת זה נמצאים בתנאי כלכלה יותר גרועים, ומצטיינים בצרכים יותר רבים".

עבודה ערבית : "בקוסטיני זורעים בידיים, והעבודה החשובה הזאת מסורה להערב, אשר לרוב עושה אותה שלא באמונה. אותו ערבי משתתף גם בהכנת האדמה לתבואות החורף כי נחוץ למהר בעבודה זו, אבל היא נעשית בעבודה ערבית הנהוגה מדורות עולמים, אשר התוצאות מן העבודה בה מעטות".

לשיפור המצב מציע אהד־העם את הדרכים הבאות :

- א. להתקיף את המחרשה הערבית בקולטיוואטור אירופי ;
- ב. לרכוש מכונות דינמ, כדי לחסוך זמן ומאמץ, וכדי לקושש תבן, מאכל לשוורים ;
- ג. להשיבית את האדמה על־ידי זיבול ;
- ד. גידול כבשים בשטחי מרעה חכורים ;
- ה. ניצול מי הבאר להשקייה של גינות ולהכנת חציר ;
- ו. נטיעת עצי אתרוגים ;
- ז. לכונן בית ריחים לטחינת קמח למכירה.

התפתחות הכלכלית אחרי 1900

ביקורו של אחד־העם, הצעותיו והמלצותיו לשיפור המצב במושבה, ותוספת השקעות של ועד חובבי־ציון לא הועילו לה לצאת מן המיצר. היבולים בשנים 1901—1904 היו למטה מבינוניים, והגירעון המצטבר גדל משנה לשנה. האכירים שקעו יותר ויותר בחובות לנושכי־נשך מקומיים, לבגן אפ"ק ולמוסדות ציבוריים

¹⁴ לפי רשימה מאצ"מ תיק A 25/36⁴ היה שווי יכול שנת תרס"א 30 אלף פ' בקרוב, ואילו בשתי השנים הבאות (יחד) רק 47 אלף פ' (הנתון השני לפי השלח (תרס"ד—1904), ע' 377, א. איזראלית בחוברתו מספר, כי בשנת תרס"ב אכלו עכברים את עיקר היבולים בשדה.

שנהגו בהם מנהג גמילות חסד.⁴⁰ חמורה מכל היתה השתעבדותם למלווי כריבית קצוצה ערבים, אשר לקחו, כמנהג המקום, ריבית בשיעור של 50% לשנה.⁴¹ לעתים קרובות מכרו את התבואות בשדה לפני הקציר, כמובן, בהפסד של עד שלישי מההכנסות.

המצב החומרי הרעוע והעדר סיכוי התרחבות (שטח המושבה לא גדל כל תקופת קיומה) גרם ליציאה לתוך-לארץ. תוך ארבע שנים (תר"ס—תרס"ד) עזבו את המושבה כארבעים נפש, כשליש מהאוכלוסייה הקודמת, בהם כעשרים צעירים.⁴² עזיבת הצעירים השפיעה לרעה על ההרכב הדמוגרפי של המושבה ועל המוראל של הנשארים,

ואמנם, כאשר ביקר האגרונום אטינגר במושבה באותה תקופה, תיאר את רשמי בצורה המוכיחה, כי לא נעשו כל שינויים של ממש באופי עבודת האדמה וכי השיפורים עליהם המליץ אהד-העם נשארו על גבי הנייר בלבד. "האכרים היו פועלים טובים, אבל לא הפכו לבעלי משקים טובים. אין יזמה לפתח את המשק. שיטות העבודה נחשלות, בניגוד לכורמים אשר מתחילה השתמשו בשיטות חדישות. לא מרגישים, בניגוד למושבות אחרות, שום שאיפות... לא משפרים את הקרקע, אחזקת הבהמות לא טובה, אין גידול ירק, אין גטיעות, הפרדס מוזנח, כלי עבודה במצב גרוע".⁴³

שיפור כלשהו היה בעניין הבאר. מהשנת הראשונה לחידוש המושבה, שאבו את המים מהבאר (עומקה היה 36 מ') בכוח הבהמות, כמנהג הערבים בסביבה, והכמות היתה מזערית. בשנת 1902 קיבל אחד מבני המתיישבים זיכיון ל-25 שנה לחקמת טחנת קמח תמורת הכנסת מגוץ לבאר, שיחיה בכוחו להניע את הטהנה וגם לשאוב מים בשפע. המים נשאבו לבריכה קטנה ליד הבאר, ממנה מילאו האיכרים חביות מים לצורכי הבית, אך לא היתה כל מערכת צינורות, בעזרתה ניתן יהיה לנצל את המים להשקייה בקנה מידה רציני.⁴⁴

כמות המים שנשאבה למעשה, לא היתה בהתאם ליכולת השפיעה של הבאר, אלא הותאמה לצורכי טחנת הקמח, כלומר, באותן שעות, בהן פעלה הטחנה, נשאבו המים. המתתיישבים לא עשו מאמצים מיוחדים להגביר את ביצול מי הבאר, מה גם שבעל הזיכיון, עמד בהתחייבותו לספק מים כדי צורכי הבית של המושבה.

⁴⁰ בצורה זו קיבלו הלואות מחברת "עזרה" מגרמניה, מענתבי (מנהל חברת כ"ח), מדיזנגוף ועוד.

⁴¹ הנהגה היתה "עשרה-חמשת", כלומר קיבלו עשר וההנירו חמש-עשרה. כאשר האיכר מכר את יבולו, שילם לנושך רק את הריבית והתליף את שטר החוב. לפדות את החוב עצמו לא היה מסוגל.

⁴² כאשר פנו לאחד-העם בשאלה, מה יהיה עם הצעירים המבקשים נחלה משלהם כדי להשאר במקום? ענה בתריפות: מי שלא ימצא את מקומו, שיעזוב.

⁴³ י. אטינגר (רוסית), נתונים על המצב הכלכלי של המושבות היהודיות בא"י, אודסה 1905.

⁴⁴ יעקב ליברמן, נסיפורי זקני המושבה ומהתנוי שלה, מהאוסף הפרטי של ד. נימן.

כעית המעשר ופטרונה בשנים 1905—1907⁶⁰

מכל המכות שהוכתה קסטינה, גביית המעשר היתה אולי הקשה שבכולן. כמו באזורים אחרים של הארץ, היתה גביית המעשר "חזקה" של אפנדים מקומיים. כל אחד מהם היה משלם מראש לשלטונות את סכום הכסף שנוקבע במכרז, וככל שהייתה לגבות מהאיכרים, כן רבו הכנסותיו. באופן רשמי, לחוכר מותר היה לגבות 10% מהיבול, אולם בני קסטינה התלוננו שגם המעשר, עם כל הכרוך בו, עלה להם בין שליש למחצית מיבולם (בעיקר בשנים רעות). במיוחד הכביד עליהם "אירווח" הפמליה של החוכר שכללה אנשים, נשים וטף, פקדי הרשות ומשרתיה, שומרים והיילים, המורים וגמלים לרוב. ככל שהערכה זו היתה מוגזמת, אין ספק, שהמעשר הסתכם בהרבה יותר מאשר עשרת האחוזים הרשמיים.

על האיכרים נאסר להתחיל בדיש כל עוד לא שילמו את המס. העמידה על המקח, כשהאיכרים נעזמות בגורן, נתנה בידי החוכר כוח מיקוח, שידע לנצל ללא רחם. פעמים, התבואה היתה מונחת בגורן עד ימות-הגשמים, כשהיא חשופה לסכנת גניבות ודליקות. יתר על כן, בשנות בצורת הטילו את המס על המושבה בכסף, בשיעור השווה לזה של שנה מבורכת.

נצר להם פנו מתיישבי קסטינה, בשנת 1905, בהמלצת ועד חובבי-ציון שהיה חסר ישיע לעזור להם, לרב מיכל לייב כץ מירושלים, שיושיעם מהניצול שלא יכלו לעמוד בו. הרב כץ היה בעל קשרים טובים עם השלטונות ובעל ניסיון רב בהתמודדות עם פקדי הרשות, תכונה שהיתה חסרה לחלוטין למתיישבי קסטינה. התכסיס שנקט בו היה פשוט. האיכרים רשמו את שדותיהם על שמו של הרב כץ, וכאשר הגיע החוכר למושבה מלונה בפמליה שלו, הודיע לו הרב, כי אין הוא יכול לארח אותו עליהשבון איכריו וכי הוא מזמין אותו לבייתו בירושלים. כך נפטרה המושבה מהאירווח המכביד. יתר על כן, הרב קיבל רשות מהשלטונות לשלם את המעשר לאחר הדיש, וכך נפטרו מהסחטנות המקובלת.

בשנה שלאחר כך (1906) פדה הרב כץ בכסף את כל המעשר, ולאחר שגבה מהאיכרים את המס בהתאם להוק, התברר, כי המתיישבים חסכו סכום ניכר. כמוכן שהחוכר לא היה מוכן לוותר על טרפו. ועל הרב היה להתרוצץ, לשחד, לפרוח ולתמרן הרבה כדי לעמוד במאבק זה. הצלחתו הוכיחה מה ניתן היה להשיג על-ידי תושיה, ערמה וניצול קשרים, בתנאים של המשטר העותומני.

הרב כץ קיבל עליו את ניהול המושבה בשנים 1905—1907.⁶¹ מאחר והיבולים באותן שנים היו מוצלחים, והמעשר לא העיק כמו בשנים הקודמות הצליח לאזן את תקציב המושבה ולפרוע חלק ניכר מחובותיה. לפי החשבון של המושבה, שערך הרב כץ, מתברר לנו עד כמה היתה שקועה עד צוואר בחובות מחובות שונים ומשונים ליהודים, לערבים, לנוצרים ולבנקאים. מחד, השיג מחובבי-ציון באודיסה הלוואות בתנאים נוחים, מאידך גבה מהאיכרים כספים לתשלום חובותיהם לוועד

⁶⁰ מבוסס על ספרו של אברהם עץ-הדר, אילנות, לתולדות הישוב בא"י, ת"א 1961.

⁶¹ הוא לא קיבל כל המורה כספית בעבור טרחתו למען המושבה. שני התנאים, שהעמיד לאכרים היו: ציות מלא להוראותיו וכן קריאת המושבה בשמה העברי: באר-טוביה.

המושבה, לעובדי הציבור, לאוצר המדינה ולאישים ייהללו להם כסף בעבר, כדי להצילם מהרפת רעב. קצתם הצליחו להיפטר מכל החובות ואף להסוך מעט לעת הצורך.

הרב כץ הפסיק פעולתו בתנהלת המושבה בשנת 1907, אולי משום שנדמה היה לאיכרים, כי "שוב לא היה צורך עוד בשירותיו של האפנדי היהודי". הכל החל זורם באפיק שגרתו.⁵² לא עברו ימים רבים והם הכירו בטעותם. בשנים 1907—1908 הוסיפו האיכרים לחכור בעצמם את המעשר, בחנאים נוחים יחסית. אולם בשנת 1909 שוב לא היה לאל ידם להמשיך בכך והגביה במסרה לידי אפנדי יפואי, ששלח למושבה את באי-כוחו בלוויית שומרים.⁵³ כאשר לא השתוו על גובה המס, אסר עליהם להתחיל בדיש, פרצה קטטה, והיהודים התלוננו בעזה על המקרה וניתן להם לדוש את התבואה.

אם הונח לאנשי קסטינה במקצת בעניין המעשר, לא שפר גורלם, משנת 1909 ואילך, בגלל מחזור של יבולים גרועים. ושוב חזרו התופעות הידועות מקודם, — הסתבכות בחובות, ירידת המוראל, ומחשבות על עזיבה ועל השגת דמי הוצאות הנסיעה לחוץ-לארץ. גם הניסיון שעשו כמה איכרים לטעת עצי שקדים לא עלה יפה, והכרמים הוזנחו.⁵⁴

על יסוד הרשימות המפורטות שבידינו על מצב האיכרים, יבוליהם וחובותיהם מתברר, כי במשך השנים נוצרו הבדלים הריפים ביניהם, בסדר גודל של 3:1 ויותר.⁵⁵ הזסבר לכך אינו בהכרח תולדה של מספר העובדים למשפחה, אלא תוצאה של הבדלי אופי. כנראה שקצתם עייפו מהקשיים ומהכשלונות שהיו מנת חלקם ושקעו במידה ידועה באדישות ובהשלמה עם גורלם, בעוד אחרים התעקשו להמשיך במאמצים להיטיב את מצבם.

ביטוי נוקב למצבה החמור של קסטינה היה בפנייתה למושבות יהודה לעזרה. בספר הפרוטוקולים של ועד ראשון-לציון בשנת תרס"ח⁵⁶ מסופר על דיון בשאלת קסטינה, לאחר שניציגיה ביקשו למצוא אדם שיוכל לקבל על שמו הלוואה, בשביל לשלם את חובותיהם. כמו כן נאמר, כי אחדים מאיכרי המושבה נאלצו למסור חלק מאדמתם באריסות לערבים וכי צפויה סכנה שבדרך זו תעבור כל אדמתם לידי ערבים. ועד ראשון-לציון החליט לקרוא את נציגי המושבות הגדולות לאסיפה מיוחדת כדי לדון בדבר קסטינה.

ואמנם נודעה האסיפה האמורה, שהופיע בה נציג קסטינה (איזראלית), אשר שמח

⁵² ר' חוברתו של שבתי ראביד, באר-טיביה לשעבר קסטינה, באר-טיביה 1969, ע' 19. ייתכן כי הרב הכתלק מתפקידו כדי לחזור לחיים רגילים בחיק משפחתו בירושלים, מתוך הכרה, כי העניינים כבר ניסודרים.

⁵³ ב. הוז, הפועל הצעיר, כרך ב', (1909), גל, 22.

⁵⁴ על מצב המושבה בשנים 1909—1910 אנו מוצאים פרטים בסקירה כללית שנכתבה בשנת 1922, בתיק ארכיון העבודה 235/IV/181 (כרך ב').

⁵⁵ ר' המפקד של מאירוביץ (רוסית); ספרו של אטינגר (רוסית); ר' דוגמאות מתוך תיקי אצ"מ בנספח.

⁵⁶ ספר פרוטוקולים לשנת תרס"ח מיום כ"ח כסלו נמצא בעיריית ראשון-לציון.

בפניה את מר גורלה של המושבה: "לפני איזה שנים סלקו חובבי"צ ידיהם מאתנו. סבלנו וסבלנו, אך עיקר הסבל והצרות שלנו הוא מס הממשלה. גוזלים אותנו, לוקחים התבואה בלי רחמים, והשנים האחרונות היו לא טובות, ועתה הגנו מוצגים ככלי ריק, ואין לנו כוח עוד לסבול. הרבה מהצעירים עזבו אותנו..." הכנס בחר ועד לענין קסטינה, והוחלט על שלבי פעולה ועל פניה לעזרה כספית לחובבי-ציון, אך אין כל עדות וסימן, כי צמחה מכאן לקסטינה תועלת מעשית.

חיי הציבור והתרבות

הממדים הקטנים של המושבה, בידודה המוחלט ואופי תושביה הפשוטים, החומריניים והאינדיבידואליסטים — הכתיבו חיי חברה דלים ואפורים. האגרונום ע. אטינגר הגדיר את המושבה מבחינה תרבותית כשממה, ויש להניח, כי הגדרה קיצונית זו לא היתה הסרת יסוד. מלבד ספריה קטנה אך מסודרת, שטרחו בה כמה מצעירי המקום, לא התנהלה במושבה פעילות תרבותית כלשהי למבוגרים. לא ידוע לנו אפילו על נוהג, שהיה מקובל במושבות קטנות אחרות, של קריאה בצוותא בפרקים מתוך ספרי קודש לעת ערב או בשבת, שלא לדבר על חוגים או הרצאות. העבודה היומיומית המייגעת בלעה לא רק את כל זמנם של האיכרים, אלא גם את כל מעייניהם, והם לא הרגישו צורך, כנראה, בחיפוש אחרי פעילויות תרבותיות.

היחסים החברתיים הצטמצמו למגעים יומיומיים של שכנים. אירועים חברתיים כמו הגיגות משותפות היו מעטים, ורק הצעירים, כמנהג העולם, נפגשו לעתים לשירה, לריקודים ולרכיבה על סוסים ("פנטזיות") הספורט המקובל ביותר. כמאורעות חשובים נחשבו הביקורים הנדירים של אורחים בעלי שם, שהיה בהם מעין משב רוח מן העולם הגדול. מעטים עברו דרך קסטינה, בשל היותה הנקודה הדרומית הקיצונית ביותר¹⁷ ספק, אם נטלו האיכרים חלק בוויכוחים ובדיונים על נושאים בעלי אופי יישובי כללי. המאורעות בארץ חלפו כאילו על פניהם בלא להשאיר את רישומיהם, כה רב היה ניתוקם מן הסובב אותם. מאחר וכל משפחה עיבדה את משקיה, ולא היו עגפים משותפים, לא היה גם מקום לשיתוף פעולה על רקע כלכלי-קואופרטיבי. האינדיבידואליזם הקיצוני, שהתבטא בין השאר בקמצנות לגבי השתתפות בהוצאות ציבוריות, היה אחד הגורמים להעדר יוזמה לביצוע מפעלים הדורשים שיתוף פעולה. בתנאים אלה יש להניח, כי התא המשפחתי מילא תפקידים רבים ושימש תחליף לחיי חברה במונח נרחב יותר.

אשר לאופי היחסים ההדדיים בין האיכרים, מצויות עדויות סותרות. אינן הסרות דוגמאות המצביעות על מריבות וטרונות. אך נראה יותר תיאור זה של אדם שהכיר את החיים בקסטינה מקרוב: "האיכרים חיים ביניהם בשלום ואין שופטים ודיינים במושבה, וגם אין התושבים נוקמים להם, ובכל הסכסוכים הקטנים אשר

¹⁷ אשת אחד האיכרים הפכה אהד מתדרי ביתה ל"פנסיון", שהתגוררו בו אורחים ועוברי אורח.

יפלו לפעמים, יתפשרו בינם לבין עצמם והשלום הפנימי הכללי לא יופר.⁵⁶ כמוכּן שאין לצפות, כי קהילה קטנה של אנשים, שבהכרח מתחככים זה בזה ללא הרף, תהיה משהררת לחלוטין ממתיהות ומסכסוכים. אך הרושם הכללי הוא, כי האווירה היתה של סובלנות ונטיה לחיים שקטים.

ההנהגה: בשנים הראשונות עמד בראש המושבה אגרונום מומחה, תחילה בראגין, ולאחר שנאלץ לברוח (בעטייה של הקטטה עם הערבים) קיורמאן. לא ידוע לנו כמעט דבר על הצורה, בה נוהל הישוב בשנים שלאחר מכן. יש להניח, כי נבחר ועד, אשר תחומי פעילותו היו מצומצמים מאד. את העובדה, שלא היתה למושבה הנהגה חזקה ניצל עד הסוף תוכר המעשר, שנות היה לו להתמקח עם האיכרים הבלתי-מאורגנים. בשנים 1905—1907 ניהל את המושבה (בלי שהתגורר בה) הרב כץ (ר' למעלה), ואלה היו השנים הבודדות שהתשבנות היו מסודרים. היה מי שידאג לגיוס כספים ולתשלום החובות עלידי המתיישבים.⁵⁷ משעוב, נבחר ועד בן 5 חברים, שנבחר מדי שנה בשנה. לא היו כל תקנות בענייני ההנהגה ולא היתה חלוקת סמכויות או תפקידים. כפעם בפעם כונסה אסיפה כללית שעסקה בעיקר בענייני מסים, שמירה ושירותים של עובדי ציבור. מבין מוסדות הציבור ידוע לנו רק על הספרייה (400 ספר, 15 קוראים מבוגרים קבועים מלבד ילדי בית-הספר) ועל "הבנסת אורחים" מיסודן של נשים צדקניות. אין ספק, כי הולשת ההנהגה המקומית, בתנאי בדידות, בהעדר קשרים מוסדיים עם גוף חיצוני כלשהו, היתה לרועץ לפיתוח המושבה.

בית-הספר⁵⁸

בית-הספר נוסד בשנה הראשונה לקיום המושבה (תרנ"ו), ונמצא באחד מבתי-העץ הרגילים (בן שני חדרים). מורה יחיד לימד בשני החדרים את כל הכיתות. המורה התגורר בבית הפקידות וקיבל את משכורתו מקופת הובבי"צ (1200 פ' לשנה). בבית-הספר — שיש שנות לימוד ותכנית הלימודים דומה לזו של מרכז אגודת המורים בארץ-ישראל. סה"כ 25 בנים ובנות (כיתות מעורבות). הבנות ביקרו בביה"ס עד גיל מאוחר יותר מן הבנים, אשר היו יוצאים בגיל מוקדם (12) לעבודה יחד עם הוריהם. התחלופה של המורים רבה (לפעמים שני מורים בשנה) בשל המשי-כורת הנמוכה יחסית והתנאים הקשים. ההורים שילמו שלושה פרנק לתלמיד לשנה עבור הוצאות החזקה, שהסתכמו לכן בפחות מ-100 פרנק. הציוד הלימודי כלל מפה אחת של אסיה. כמוכּן שבנסיבות אלו רמת הלימודים לא הצטיינה, וזה גם היה הרושם שקיבלו המבקרים במקום.

כמו כן היה במקום גן ילדים. ה"גננת" היתה בוגרת בית-הספר המקומי, "אשר גזרו עליה להעשות בן לילה לגננת".

⁵⁶ ב. הוז, הפועל הצעיר, כרך א' (תרס"ח—1908), גל. 7—8.

⁵⁷ לפי א. עזי-הדר (בספרו 'אילנות') גם בשנים שלאחר כך הוסיפו לפנות אליו בכל עניין חשוב. לא מצאתי לכך כל עדות.

⁵⁸ לקוח מתוך דו"ח של ועד הכפר, תיק אצ"מ A. 25/44. היעות על ביה"ס בעתון 'הצבי', (הרנ"ח—1898) גל. י"א.

היחסים עם השכנים הערבים

מצבה הגיאוגרפי של קסטינה, בדידותה וממדיה השפיעו על כל מסכת היחסים בינה לבין שכניה הערבים.

המושבה היתה מוקפת שישה כפרים ערביים: בית-דראס, סואפיר, קסטינה הערבית, שדוד, שאראפיה, האמאמה. כמו כן סבלו משבטי הבדוים אשר כפעם בפעם פשטו בסביבה ואיימו על שלום עוברי-אורה. במיוחד רב היה הנוק שגרמו בשנות הבצורת בנגב, עת פשטו עם עדריהם בשדות המושבה.⁶¹

קסטינה היתה המושבה היחידה בנפת עזה. היחסים עם השלטונות המקומיים לא היו טובים כמו בימי הפקיד בלון, שידע כיצד לנהוג בקאימאקאם. ממקורות אחדים מסתבר, כי קשה היה להסתדר עם השלטונות בעזה יותר מאשר במקומות אחרים. בשנה הראשונה להתיישבות המתודשת (1897) באה פקודה מעזה להרוס את הבתים בקסטינה, ורק אחרי התערבותו של פקיד הברון חון, שהפעיל את השפעתו בירוש-לים, הוסרה הגזירה.⁶² בשנים בהן פעל הרב כץ, הצליח להשיג פריבילגיות מסוימות מהשלטונות (ר' למעלה בעניין המעשר). בשנים שלאחרי כן שוב נשארו האיכרים ללא מגן, והיו נתונים לשרירות לב שכניהם, בלי שיוכלו לצפות להגנה כלשהי מצד שליט עזה.

ואמנם, הערבים ידעו לבצל את חולשת המתיישבים ולהתנכל להם כפעם בפעם, מבלי שאנשי המושבה יעזו להגיב על התגרונות אלו. העובדה, כי רבים מצעירי המושבה נטשוה, הגבירה את חששותיהם של המבוגרים, ויש בה כדי להסביר את נכונותם להבליג על הפגיעות בהם ובכבודם.

ואולי אין זה מקרה, כי פרשת היחסים בין מתיישבי קסטינה לשכניהם החלה (כפי שנראה להלן) בקטטה, בה נשפך דם, בשנה הראשונה להתיישבותם, והסתיימה בנטישת המושבה, אחרי שנהרסה ושילמה קרבן דמים. מאידך, תהיה זו טעות להסיק משני מאורעות טראגיים אלה כאילו במשך כל התקופה שבין שני המאורעות היו התנגשויות וסכסוכים. בדרך כלל חיו המתיישבים בשלום עם שכניהם, אמנם תוך כדי הנמכת קומתם והסתגלות לעובדת היותם מעטים, חלשים ומבודדים.

ה ק ט ט ה ה ר א ש ו נ ה (ד צ מ ב ר 1896) ⁶³

אך גמרו האיכרים בפעם הראשונה לחרוש את אדמתם בשביל תבואות התורף, התחילו צרותיה של המושבה עם שכניה הערבים. מצפון לאותה חלקת אדמה שעליה הקימו את בנייני המושבה, נמצאה אדמת הקדש (הווקף) שהיתה שייכת

⁶¹ בספרו של ד. נימן, מזכרת בתיה היתה עקרון, בזכרונות ברסלבסקי על הפשיטה של בדווי הנגב, מסופר, כי בשנת 1910 פשטו הבדוים על שדות קסטינה ועקרון, וכאשר התיילים איימו עליהם ברוביהם, ענו, כי דבר אינו מפתיד אותם משום שבין כך ובין כך הם צפויים למות.

⁶² מכתב מחזן לפחה אברהים בירושלים (תרגום מהמקור התורכי), בתיק אצ"מ 192/2185. ⁶³ ר' כפרים עבריים, 50 מושבי עובדים בא"י (הוצאת מוזכרות תנועת המושבים), ת"א 1945; ב. דינור (עורך), ספר ההגנה, חלק א', כרך א'.

לכפר המאמה. על צד האמת, היו עוד כמאתים דונם קרקע — מן הבניינים והלאה לעבר ההקדש — שייכים למושבה. אבל את השטח הזה גזלו הערבים מאת המושבה עוד בימי הפקידות של בלור, ובזמן שקנו את הקרקע מאת הברון כבר התייאשו ממנו. השיך של הכפר השכן המאמה בא בטענות אל אגרונום בראגין (מנהלת הראשון של המושבה) שהמתיישבים השיגו את גבול ההקדש. בראגין ראת, כי השיך מבקש רק תואנה לקבל מתנה, והתחיל לשאת ולתת עמו על הסכום. בראות השיך, כי ככל אשר ידרוש יינתן לו, הוסיף ודרש מלבד הכסף גם חלקת אדמה. בשלב זה סירב בראגין להיעתר לו, ופנה אל המופתי בעזת. הלה חיווה דעתו כי המתיישבים יחפרו חריץ בין אדמתם ובין ההקדש, והוא עצמו בא לקיים את הגבול. אך עזב המופתי את המושבה, התנפל השיך עם אנשיו המזוינים על המושבה ופצעו כעשרה מאנשיה. במהלך התגרה נורתה ירייה, ואחד התוקפים נהרג.⁶⁵ החל משפט ממושר, והמתיישבים נקראו פעמים רבות להעיד בפני השופט בירושלים ובזכוזו הון רב. הוועד האודיסאי מימן את הוצאות המשפט ושולם סכומים ניכרים לכל הגורמים הנוגעים בדבר, כדי לשחרר את המושבה מהסיוט של גאולת דם. את כל האשמה גוללו על בראגין, שנשפט שלא בפניו, אחרי שברח לחוץ-לארץ. למרות השוחד הרב ששולם לערבים, היחס העוין מצד הכפריים נמשך. נעשה ניסיון לפגוע בצעירים שהובילו זבל מהסביבה, ורק במקרה הצליחו להימלט מתוקפיהם.

אחרי השתוללות מרובה ותשלומים ניכרים, נאותו בני הכפר לערוך סולחה, לפי כל הכללים המקובלים. מאז חל שיפור ביהסים והקלה במתיחות, אולם מדי פעם בפעם קרו תקריות חדשות. כאחת מהן, בשנת 1908, גבבו בני הכפר שאראפיה מחרשות מהמושבה, כמחאה על כך ששכרו שומרים שלא מכפרם. כאשר נתגלתה הגניבה פרץ ריב, ושוב איימו הערבים בהתנפלות, ורק הופעתם של 30 צעירים מרחובות הרתיעה אותם. לבסוף נאותו לתיווך, באמצעות סגן קונסול אנגליה בעזת. בתקרית אופיינית אחרת תפס אחד האיכרים נער רועים בגניבה והובילו למושבה. בדרך השיגו הרועה הערבי של המושבה, היכה את האיכר והוציא מידו את הנער. האיכר שהיה חולה לב מת באותו יום. למרות מה שקרה, ניתן לקרובי המכה שעמדו במושבה, להמשיך בעבודתם כאילו לא אירע דבר, מאחר והאיכרים פתחו לשלח אותם.⁶⁶

השנייה: ההוצאות על שמירה ערבית היוו אחד הסעיפים העיקריים בין ההוצאות הציבוריות, אולם היא לא הועילה לגמרי למניעת מכת הגניבות. לפי עדות אחת⁶⁷ היו רבים מהגנבים בני הכפר השכן שאראפיה, ולכן ההליטו המתיישבים לשכור שומרים מכפר זה כדי למנוע זאת. תקוותם נכזבה, ואז שכרו שומרים

⁶⁵ הערבי שנפגע הודה לפני מותו, כי השיך אילצו להשתתף בהתנפלות. גם במהלך המשפט הודו הכפריים הערביים, כי השיך הסיתם. למרות עדויות אלו לא הואשמו הערבים.

⁶⁶ 'האחדות' (1912) גל. 42.

⁶⁷ ב, הוז, הפועל הצעיר, כרך א' (1908), גל. 7—8.

אחרים (במחיר 1000 פרנק לשנה), דבר שהביא את אנשי שאראפיה לנקוט בפעולות פרובוקאטיביות נגד המושבה.

מקרה אופייני, השופך אור על עזות המצח של המנהיגים הערביים, היה סיפורו של השיר עותומאן, שהיה גולן ידוע וקיבל את תפקיד השמירה בשנת 1911. תחילה פסקו הגניבות לשמחת המתיישבים, אך כעבור זמן קצר החל עותומאן להזמין את שכניו לבוא ולקחת חבילות חיטה. המון ערביות מכפרי הסביבה הופיעו והעמיסו על עצמן חבילות חיטה, אחרי שהפרישו לשיך כשליש מהמלקוח. איכרים מספר שניסו להתנגד, גורשו על-ידי השומרים הערביים משדותיהם. לא ידוע לנו על פעולה מאורגנת מצד המתיישבים למחות בפני הישלטונות על מעשים כגון אלה. הם היו מוכנים להשלים עם כל הגזילות והניצול לרעה של כוח וסמכות מצד בעלי אגרוף מקומיים, ובלבד שיעזבו במנוחה.

ייסוד רוחמה: בשנת 1911 הוקם ישוב נוסף בדרום הארץ: חוות רוחמה. אנשי קסטינה קידמו בשמחה את המאורע בקוותם, כי תיקנה אדמה גם בסביבתם הקרובה ואולי הם ייבנו מכר. כמורכב הביאה רוחמה לתנועה של אנשים שעברו דרך קסטינה לנקודה ההרשעה. לא עוד היתה קסטינה נקודה בודדת במרחבי הדרום. (הישוב ברוחמה לא התזיק מעמד זמן רב והמקום נעזב בימי המלחמה).

סיכום המצב בשנת 1912

שנה זו ראויה לתשומת לב מיוחדת גם משום היותה סיום שלב, שראשיתו בהתיישבות משנת 1896, וגם משום שיש לנו אודותיה תיאור מפורט למדי, בזכות חוברתו של האיכר א. איזראלית.

היבולים היו דלים במיוחד, כדי כך שמכונות הקציר כמעט ולא נוצלו. לאחר כמה שנות רוזן קודמות, היו רוב האיכרים במצב נואש, כשהם נתונים בסבך חובות מעיק. רשימה שחבורה בשנת 1912, הכוללת נתונים סטטיסטיים של המשקים, מאפשרת לבחון את מצבם הכלכלי של מתיישבי קסטינה. מתברר, כי לכל אחד מהם חסר היה סכום כסף נכבד (בין 2500—6500 פרנק) כדי להגיע לשיכלול (ביסוס), וזאת לאחר 15 שנות עבודה והשקעות כה רבות (בשנים הראשונות) על-ידי חובבי-ציון.⁶⁷

אין פלא, אפוא, כי מקצתם חשבו, כיצד למכור את נחלתם ולהשיג כסף בשיעור של הוצאות נסיעה להוציא לארץ, או כדי לעבור למקום אחר. אולם קשה היה להשיג קונה. מה גם, שוועד התמיכה התנה את אישורו להעברה בכך, שהקונה ישלם תמורת ההוצאות בעבר על המשק.

זו היתה המציאות העגומה, שתיארה איזראלית בחוברתו. לדעתו, יש להפריד בין הסיבות הכלליות והמיוחדות, כדי להסביר את המשבר החמור שפקד את המושבה.

הבעיות הכלליות, אשר בהרבה או במעט אופייניות לרוב המושבות, הן:

⁶⁷ תיק אצ"מ 4/25/36. A.

- א. חוסר גשמים, או שאינם בעתם, או שהם באים כבת־אחת.
- ב. חוסר באדמת מרעה טבעי. מחסור זה מונע בעד החזקת עדרי מקנה גדולים, ומשום כך אין מספיק זבל לדישון השדות. העדר מרעה טבעי מחייב הוצאות מרובות על קניית מספוא לבהמות.
- ג. מכת הגניבות. לעתים שומרי המושבה משתפים פעולה עם הגנבים.
- ד. המעשר. הזכרי המעשר עושקים את האיכרים, ובהיותם בעלי־ברית של אנשי השלטונות אין לעשות דבר נגדם.
- ה. מסים ממשלתיים, הגנבים בצורה הגורמת טרדה רבה לאיכרים.
- ו. מגפת בהמות. בהעדר רופא וטרינר וביטוח, הנזקים רבים וכולם נופלים על האיכר.
- ז. דרכים משובשות. הוצאות הובלה גבוהות וניתוק בימות־הגשמים.
- ח. ההוצאות הציבוריות (החזקת שו"ב, חובש, בית־מרקחת, בית־מרחץ, בית־ספר) הן נוטל כבד על המתיישבים.
- ט. שיטת עיבוד הקרקע היא גרועה ומיושנת. אין שומרים על מחזור זרעים תקין, ואין ידע תקלאי מספיק.
- קל להזכיר, כי קסטינה לקתה במידה גדושה בכל הליקויים הנ"ל, שגם המושבות האחרות כמוכן לא היו נקיות מהם.
- בראש וראשונה סבלה המושבה מעצם היותה קטנה. בכפר קטן אין מקום לאוכ־לוסיה בלתי תקלאית, כגון פועלים ובעלי מלאכה, ואין שוק פנימי לקליטת עודפי התוצרת החקלאית. עומס ההוצאות הכלליות נופל על מספר קטן של מתיישבים, ולכן מכביד במיוחד; הזכרי המסים והשלטונות פועלים ביתר חופשיות ושרירותיות כלפי ישוב קטן ודל.
- סיבה מיוחדת נוספת היא הריחוק מעיר. עובדה זו אינה מאפשרת מכירת עודפי תוצרת, מייקרת את הוצאות ההובלה ומכבידה על השגת צורכי האיכרים.
- אדמת המושבה ראויה רק לגידול תבואות, וגם לא לכולן, ואילו משק מעורב בלבד יש בו כדי להבטיח יציבות.
- האזרחי שנהנו ממנו המתיישבים כבנק אפ"ק הספיק רק לכמה חודשים; קבלתו היתה מצריכה נסיעות רבות וארוכות, ולכן נאלצו האיכרים להזקק להלוואות ממלווים בריבית, מבני־ברית ומשאינם בני־ברית, בתנאים שבלעו חלק הארי מהכנסותיהם.
- טענה נוספת היא רמתם הנמוכה של האיכרים והיותם חסרי־אידיאלים. המתברר סומך ידו על האשמת אהד־העם, כי ועד חובבי־ציון הקפיד בבחירת המתנחלים רק על פי כשרונם לעבודה ולא על פי תכונותיהם המוסריות.
- לבסוף, הואיל ולא הוסיפו לקנות אדמות, נבלמה התפתחות המושבה וצעירים לא יכלו למצוא בה את מקומם ועזבו, ובעקבותיהם עזבו גם משפחות שלמות.⁶⁸

⁶⁸ ראוי לציין, כי לפחות חלק מהצעירים שהיגרו חשבו להרוויח כסף ולחזור לארץ, והיו

ג. 1912 — 1919

קבוצת פועלים ראשונה נכנסת למושבה⁶⁹

ד"ר א. רופין ביקר בקסטינה בשנת 1911 והתרשם כי הישוב נחנך בתהליך מתקדם של ניוון והתפרקות. רוב המתיישבים תלמו על הלוואה שתושיע אותם ממצבם המיואש, או שישבו על המזודות וציפו לגואל שיקנה את משקיהם. רופין סבר, כי רווח והצלחה יעמדו למושבה רק בדמות קבוצת צעירים אשר תזרים דם חדש ותעורר את התקנות בעתיד המקום.

בשנת 1912 התקבלה ביוזמת חובבי-ציון הלוואה בסך עשרת אלפים פרנק, שהתחלקה בין עשר המשפחות הוותיקות. אלה קנו בהמות עבודה נוספות, כלי עבודה ומספוא וקיוו כי על-ידי השבתת העבודה והרחבת שטחי העיבוד יעלה בידם להיטיב את מצבם. לרוע מזלם פרצה מגפה, הסוטים חלו, והעבודה בשדה שבתה בעיצומה של עונת ההכנה לזריעת התורף. כך ירדה לטמיון עוד הלוואה ונכשל ניסיון נוסף להביא לידי שינוי.

כאן באה ההצעה מצד חובבי-ציון לקנות כל אחווה העומדת למכירה בעבור המשרד הארץ-ישראלי ביפו שבראשו עמד רופין. "מעולם לא קיוה איש לגאולה שלמה ופתאומית שכזו"⁷⁰ ארבעה משקים ובהם 1250 דונם נמכרו מיד, ועשרים וארבע נפשות עזבו את המושבה.

המשרד הארץ-ישראלי הושיב בשניים מהמשקים שהתפנו (בני 775 דונם) קבוצה בת שישה חברים אשר עבדו מקודם בחוות חולדה (אליהם הצטרפו מיד שתי חברות). עוד שני משקים נמסרו למשפחות עולים מפולטאווה, אשר מימנו לפחות חלק מההשקעה. המימון לרכישת שני המשקים הראשונים ניתן על-ידי פדראציית הציונים מקנדה.

בשנת 1913 הצטרפו שני חברים שעזבו תוך זמן קצר.⁷¹ בשנת 1914 הצטרפה קבוצה בת 8 חברים מבוגרי בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל. סך-הכל מגתה הקבוצה בשיאה 16 חברים, מספר רב לגבי הקבוצות באותם הימים, ומאז פחת המספר על-ידי עורף עוזבים על מצטרפים.

השפעת הקבוצה במושבה: ידועים לנו מעט פרטים על המושבה בשנים הנדונות. עיקר החומר מתייחס לקבוצה וחייה, מאחר והיא עמדה בקשר עם מוסדות כמו המשרד הארץ-ישראלי, קק"ל ועוד — אשר הירבו בדיווחים ובחליפת-מכתבים אתה.⁷² ואילו המתיישבים הוותיקים בשלב זה היו עצמאיים

שחלמו אף לבנות משקים משוכללים כאשר ישובו למושבה וצרו כספם עמם. ואמנם, כמה מהם חזרו, אך לא לקסטינה, שלא היתה קיימת עוד.

⁶⁹ פרק זה מבוסס בעיקרו על גליונות הפועל הצעיר מאותן שנים ועל תיק אצ"מ L2/593.
⁷⁰ כמה מהמוכרים לא עמדו על המקו והסכימו לקבל סכומים יחסית לא גדולים. כך נמכרה חווה בת 550 דונם בסכום של עשרת אלפים פרנק.

⁷¹ אלה היו שני אישים שמלאו אחרי-כן תפקיד חשוב בהנהגת תנועת העבודה: דוד רמז ושמואל יבנאלי.

⁷² תיק אצ"מ KKL/138.

בכל המובנים, אף מוסד ציבורי לא התעניין בגורלם ולא עזר להם, וגם תשומת-לב הציבור הרחב לא היתה נתונה להם במיוחד.

לפי עדויות בעיתונות הפועלים ובדו"חיים רשמיים — לכניסת הצעירים נודעה השפעה מיידית חיובית, והיא מנעה הידרדרות נוספת אשר היתה צפויה למושבה. כמה עדויות מוכיחות, כי אכן רווח חדשה התגשבה במושבה, ומקצת איכרים, אשר קודם לכן איבדו את התקווה ופסקו כמעט לעבד בעצמם את משקיהם — התעודדו וחיידשו את מאמציהם.¹² הם גם פנו בבקשה למוסדות להשאיר את הקבוצה ולא להעבירה למקום אחר, כפי שנהגו לעתים באותם ימים. הצעירים המועטים מבני האיכרים שנשארו במושבה שאבו עודוד רב מכניסת הפועלים הצעירים וכנראה שהושפעו מהם במידה לא מעטה.

הקבוצה הכניסה מיד שינויים בצורת עיבוד המשק, במחזור זרעים, בהכנסת גידולים חדשים. מיד התחילו בניבול שיטתי של השדות, בהעבירם זבל ממקומות רחוקים. כמו כן החלו לעסוק בגידולי חציר ושחת להונת הפרות, במגמה לפתח משק חלב. ואמנם, היבולים שהניבו שדות הקבוצה היו מתחילה גבוהים יותר מאשר אלה של שכניהם האיכרים.

קשה לענות על השאלה, אם היתה השלכה כלכלית לבוא הקבוצה על משקי האיכרים. לפי עדות אחת נאמר, כי האיכרים נוכחו לדעת, בהשפעת הקבוצה, כי כדאי יותר לעבד כהלכה 200 דונם מאשר לעבד בצורה מרושלת 400 דונם. מאידך, סימנים רבים מראים, כי האיכרים לא שינו באופן יסודי את שיטות עבודתם והוסיפו לעבוד בדרך שהורגלו בה. הגורם הקובע לגביהם נשאר — הטבע, ובמיוחד המשקעים וחלוקתם על פני העונה. כך, למשל, היתה שנת 1913, היא השנה הראשונה לאחר כניסת הפועלים, גרועה מאד בשל גשמים תכופים אשר מנעו את ייבוש האדמה והפריעו לחריש. גם שנת 1914 היתה גרועה, והיבולים מעטים, ועם זאת העול של מס המעשר ומסי המלחמה היה כבד.

בדו"ח של האגרונום וילקנסקי למשרד הארץ-ישראלי בדבר עתיד המשק החקלאי בקסטינה נאמר במפורש, כי למשק המבוסס על פלחה בשיטה ערבית אין סיכוי להצלחה. חיוני להשיג כמות גדולה של זבל לטיוב השדות, ולשם כך נחוץ להתחזק בעדר של צאן. התנאי לביסוס הוא המעבר ההדרגתי ממשק ערבי למשק מתוקן. תחום חשוב, בו נודעה השפעה ברורה לקבוצה, היה עניין המים. ביוזמתה (1914) הונהו צינורות מהבריכה, שדמתה יותר לשוקת, לתצרות המשקים, ושוב לא היה צורך לסחוב מים בחביות. עם זאת, לא ניצלו האיכרים את המים להשקיה, אלא רק לצורכי הבית, מה גם שכמותם לא גדלה. כל איכר קיבל על עצמו הלוואות נוספות, כדי לשלם את חלקו במימון ההוצאה. מאחר ושום גורם ציבורי לא היה למושבה לעזרה.

פ ר י צ ת מ ל ח מ ת ה ע ו ל מ ה ב י א א ע מ ו , ל פ ח ת , ת ו צ א א א ת ח י ו ב י ת : ע ל ו מ ח י ר י

¹² דעה שונה שמעתי מפי אגרונום י. ליברמן, שגר במשך שנים במושבה. לדעתו היתה השפעת הקבוצות במושבה אפסית וחבריהן התפורו כלעומת שבאו בלי שהשאירו את רישומם.

התבואות בשוק, והאיכרים שזכו ליבולים טובים — מצבם שופר בהרבה. בעיקר היתה שנת 1916, שנה מוצלחת; האיכרים נהנו מהכנסה גבוהה, וחלקם השתחרר מעומס החובות. אך מזלם לא האיר להם פנים זמן רב. בשנת 1917 שוב התנכלו להם איתני הטבע: בתחילת החורף ירד גשם חזק שהידק את האדמה כדי כך שלא הצליחו לפוררה במהרשותיהם הקלות, ואחרי-כן פסקו הגשמים. באופן כללי, היו שנות המלחמה טובות יותר לאיכרים מאשר השנים הקודמות, בשל השינוי לטובה במחירים.

המושבה לא סבלה ישירות מהמלחמה באותה מידה שסבלו ממנה ישובים רבים אחרים, שנפגעו בצורה קשה, או אף נהרסו, על שום היותם קרובים לזירת הקרבות, או משום שנסחטו בידי הצבא התורכי. עם זאת, מצאו בה מקלט זמני כמה עשרות משפחות ממגורשי יפו—תל-אביב, ויש להניח, כי היה בכך נטל לא קטן על המתישבים.⁷⁴

בימי המלחמה נמצאו איכרים אחדים, שהעסיקו מספר פועלים יהודים, הידוש לגבי התקופה הקודמת, בה לא נמשכו פועלים יהודים לעבודה במושבה נחשלת, שאפילו רוב צעיריה עזבה. זאילו מאז הימצאותם של פועלים שכירים בקבוצה, נעלם במקצת החשש מפני בדידות מוחלטת. כנראה, טגם שיפור מצבם של איכרים אחדים הקל עליהם להעסיק פועל יהודי. עם זאת הוסיפו האיכרים, ברובם, להעדיף עבודה ערבית.

השפעת הקבוצה מצאה את ביטויה גם בעניין השמירה. בשנת 1914 נמסרה השמירה, לראשונה בתולדות המושבה, לידי אגודת "המגן". לא ידוע לנו על מקרי התנגשויות רבות עם ערבים בתקופה זו. אולי גם זה נבע מהימצאותם של כמה עשרות צעירים (חברי הקבוצה, פועלים שכירים ובני איכרים), שהיה בה כדי להרתיע את המתנכלים בכוח.⁷⁵

פעילות הוועד: האיכרים ביקשו מחברי הקבוצה, כי יטלו חלק בוועד המושבה, כפי שהשתתפו בהוצאות הציבוריות ונהנו מהשירותים הכלליים. תחילה סירבו הפועלים ורק הסכימו, כי שניים מחבריהם ישתתפו בוועדה המבקרת את חשבונות הוועד. המבקרים מצאו, כפי שניתן היה לצפות, אי-סדר, עוובה ודברים תמוהים לרוב. יש להניח, כי רמת הפעילות, ההנהגה והארגון של הוועד היתה נמוכה מאד. בשנת 1914 הצטרפו נציגי הקבוצה לוועד, וביוזמתם החליטו על התקנת הצינורות מהבאר וכן הסדרו רכישת זבל כימי בתנאים נוחים. בשנת 1916 לא עמד הוועד בהתחייבויותיו הכספיות, מאחר שהעומדים בראשו לא התאימו לתפקידם. בשנת 1917 נבחר זרחי, נציג הקבוצה, לוועד, אך מיד אחר-כך הוא עזב את המקום.

בסיכום, היחסים בין המושבה לקבוצת הפועלים שבחוכה היו בדרך-כלל טובים

⁷⁴ תיק ארכיון העבודה 235/IV/171 (כרך ב').

⁷⁵ ארגון "המגן" פעל בנפרד מ"השומר". בין השומרים היה יוסף לישנסקי, אחרי-כן איש "ניל" ר': האחדות, כרך ג', (1912) גל, 42.

וקורקטיים, שררה אווירה של הערכה ואימון הדדי. לא היו מקרים חריפים של סכסוכים והתנגשויות.

ההתפתחות הפנימית של קבוצת הפועלים קורות הקבוצה בקסטינה הם בעלי משמעות לכשעצמה, לא רק בהקשרה למושב. ניתן לראות בה קבוצה טיפוסית כרבות מסוגה בתקופת העליה השנייה, ונקל לגלות בה סממנים האופייניים לקומונה של צעירים המכשירים עצמם להתיישבות.

האדמה שרכש המשרד הארץ-ישראלי מהאיכרים שעזבו, הועברה לבעלות הקק"ל (1914) וזו החכירה אותה לקבוצה תמורת דמי-חכירה של 6.3% כמדין ערכה הקק"ל הסכם עם הקבוצה בדבר נטיעת יער אקליפטוס בן כ-400 דונם וטיפול בו, שהיה בו כדי לספק לחברי הקבוצה הן תעסוקה והן הכנסה ניכרת. מגמת הקבוצה, לאחר שהוחלט להשאירה במקום ולא להעבירה לנקודה חדשה, היתה להגיע מהר ככל האפשר לעצמאות ולביסוס. השיטה לפיה הלכו היתה קרובה יותר למשק מעורב, מאשר למשק מונוקולטורי, כפי שהיה מקובל במושבות הפלחה, כמו קסטינה.

הפרטים והסטטיסטיקות הרבים המתייחסים למצב הכלכלי של הקבוצה אינם מציינים תמונה בהירה לגמרי, ומצויים ביניהם ניגודים וסתירות לא מעטים. עם זאת, ניתן להסיק את המסקנות הבאות בנוגע להתפתחות המשקית:

1. ההשקעות של המוסדות הנוגעים בדבר (המשרד הא"י, הקק"ל ועוד) היו גדולות, בהתחשב בעובדה שמדובר בקבוצה קטנה, אשר ברשותה סך-הכל שני משקי איכרים.

2. אם כי היבולים היו בדרך-כלל גבוהים יותר בהשוואה למשקי האיכרים, והמשק היה הרבה יותר מגוון, ורמת חיים של החברים צנועה מאד — הגרעונות היו ניכרים. זאת, משום שההוצאות ביחס להכנסות היו גבוהות, פרי תנאים אובייקטיביים וסובייקטיביים כאחד.⁷⁶ על האחרונים יש למנות חוסר ידע חקלאי מספיק וכן רמה ארגונית נמוכה.

3. המצב הכספי החמור וחוסר יכולתם של המוסדות לענות על בקשות ותביעות הקבוצה גרמו למתיחות פנימית, לעויבת חברים, ובסופו של דבר להתפוררות.⁷⁷

⁷⁶ סביב רכישת קרקעות זו של קק"ל התעורר ויכוח חריף וממושך, כאשר מתנגדי העסקה טענו, כי קק"ל חייבת לקנות קרקעות חדשות, ולא לקנות קרקעות מיהודים ולהעבירן ליהודים אחרים. ר' : א. גרנובסקי (גרנות), קרקע והתישבות, י-ס, 1929.

⁷⁷ לפי התכנון היו צריכים הגירעונות להסתכם בסכום של כארבעת אלפים פרנק, במשך שלוש שנים, אך הגירעון למעשה היה הרבה יותר גדול, והתפרס על פני חמש שנים. בשנה אחת בלבד (1917) הגיע הגירעון ל-7000 פרנק.

⁷⁸ בתיק אצ"מ KKL/138, המכיל התכתבות בין הקבוצה למרכז קק"ל, מצאיים שפע של טענות ותביעות של חברי הקבוצה מהמוסדות, בעיקר בקשות לתוספת קרקע ותוספת תקציב על-חשבון עבודות-חוץ. הדו"חות על מצב האינזונטאר בקבוצה מראים, כי חלק ניכר מהמכשירים היו מקולקלים, פרי חוסר ידע, ואולי גם חוסר יחס, מצד החברים.

בשנת 1915 נערכה תכנית חומש, במגמה להעלות את הקבוצה על דרך המלך, תוך הסתמכות על מחקרים ובידיקות בטיב תנאי המקום. אך שנה אחת של יבולים רעים במיוחד (1917) סיכלה את ביצוע התכנית. אמנם נעשו נסיונות לא מעטים לשיפור פני המשק, אך כמעט תמיד ללא הצלחה, בעיקר בכל הנוגע למטעים (שקדים, זיתים).

יחסים חברתיים: אין לנו הרבה ידיעות ברורות על היחסים הפנימיים בין חברי הקבוצה, אך לפי כל הסימנים היו בה מתיחויות לא מעטות, כמו בקבור צות אחרות. ידוע על כמה חברים בעלי שיעור קומה, אשר התבלטו יותר מאחר בפעילותם הציבורית, שלא התווקו מעמד בקבוצה ופרשו לאחר זמן קצר. בשנת 1917, שהיתה קשה במיוחד מבחינה כלכלית, עזבו שלושה מהמייסדים, והדבר נתן את אותותיו לרעה בכל. התחלופה היתה רבה, כמו ברוב הקבוצות, ולגורם זה נודעו השלכות שליליות גם מבחינה חברתית וגם מבחינה משקית.

בשנת 1918 התגייסו שרידי המייסדים לגדוד העברי ונותרו בקבוצה רק חניכי מקוה־ישראל ועוד מספר עובדים חדשים, רובם במעמד של פועלים שכירים. למעשה, בשלב זה — הקבוצה המקורית כבר לא היתה קיימת. ודווקא אז הצליחו החברים המעטים שנותרו לסיים את השנה ברווח ניכר, שהיה בו כדי לכסות את ההפסדים של השנים הקודמות, ואף להותיר עודף קטן. הסיבה להצלחה זו היתה האמרת מחירי החיטה ויבולים טובים.

אוכלוסיית המושבה בסיום המלחמה: בניגוד למושבות רבות שנפגעו קשות בימי המלחמה ואוכלוסייתן פחתה, הגיעה קסטינה למספר הגדול ביותר של תושבים בתולדותיה דווקא באותן שנים: 52 בתי אב, 170 נפש. מעניין, כי הרכב הגילים היה די צעיר, ורב היה מספר הילדים, כלומר, היה מספר ניכר של משפחות צעירות.⁶⁰ התלווה לפי ארצות לידה: ילידי הארץ — 80; ילידי רוסיה — 76. כמחצית האוכלוסיה השתייכה ל־15 בתי אב של איכרים, והנותרים היו פועלים, אמנים או "כלי עבודה".

7. 1919 — 1924⁶¹

הקבוצה השנייה

עם סיום המלחמה חזרו לקסטינה כמה מוותיקי הקבוצה הראשונה שהתגייסו לגדוד העברי, ואליהם הצטרפו מספר צעירים בודדים. בסך־הכל מנתה הקבוצה 15 חברים, והם הוסיפו לגור בשני המשקים שנרכשו בשנת 1912 מידי איכרים שעזבו

⁶⁰ לפי ספירת יהודי א"י, המשרד הארץ־ישראלי של ההסתדרות הציונית העולמית, חוברת א', יפו תרע"ז, ע' 67.

⁶¹ חלוקת הגילים היתה כדלקמן: עד 18 — 77; מ־19 עד 30 — 39; מ־31 עד 50 — 37; למעלה מ־50 — 17. שם, שם.

⁶² המקורות: גליונות הפועל הצעיר; ארכיון העבודה ת"ק 235/IV/181; דו"ח המרכז החקלאי של הסתדרות הפועלים החקלאים לשנים תרפ"ג—תרפ"ז, ת"א 1927; י. אפטר, 'משקיני החקלאיים בא"י, וינא תרפ"ב.

את המושבה. מאחר ומחצית השטח (כשמונה מאות דונם) היה נטוע יער אקליפטוס, נשארו לקבוצה רק כארבע-מאות דונם לגידולי שדה. המגמה היתה, כי חברי הקבוצה יקיימו עצמם מעיבוד היער, עד אשר יצליחו לבסס את ענפי המשק שלהם.

הקבוצה פנתה למוסדות המיישבים בבקשה להגדיל את מכסת הקרקע שברשותה, אך נתקלה בכמה קשיים: הקק"ל, נאמנה לשיטתה, העדיפה לרכוש קרקעות מלאי יהודים על פני קניית קרקעות מיהודים; האיכרים עצמם השתדלו להשיג מחירים ספקולטיביים והמשא ומתן עמם היה קשה מאד; הנסיונות לקנות אדמה מהערבים בסביבה נכשלו. אחרי מאמצים רבים והפעלת לחצים נרכש משק נוסף (כ-300 דונם) מידי איכר שעזב, במחיר של 870 ל"מ,⁸² חלק מסכום זה, סך 300 ל"מ, היה על הקבוצה לשלם מתקציבה השנתי (1920). בעניין זה התנהל ויכוח מר בין הקבוצה למוסדות, כאשר אנשי הקבוצה טוענים, כי אין לאל ידם לממן רכישות קרקע מתקציב המוקדש לביסוס וקניית ציוד וכלי עבודה. גם אחרי הרכישה האחרונה סבלה הקבוצה ממחסור חמור בשטח חקלאי, ולא חדלה מהתרועע על כך בפני המוסדות הנוגעים בדבר, אך ללא הועיל.

אמצעי הייצור שבידי הקבוצה לא הספיקו כדי קיומה העצמאי. החברים היו תלויים, כאמור, בהכנסה שמקורה בטיפול ביער, וכן בתקציב קרן היסוד. את שנת תרפ"ג סיימו בנירעון של 462 ל"מ, ובסכום לא קטן של חובות לבנק הפועלים, ל"המשביר", לממשלה, לחנווני המקומי ולפרטים.

בינתיים, ההכנסות מהיער פחתו והלכו, והאדמות המנוצלות הכזיבו למרות הזיבול. איכות הזבל שנקנתה מהערבים היתה ירודה מאד. בשנים שחונות, הזיבול לא זו בלבד שלא הועיל אלא הזיק, מאחר ושרף את התבואה הרכה. הנסיונות לעבד את השטחים בעזרת ציוד יותר משוכלל (מחרשה אירופית) לא תרמו תמיד להעלאת התנובות, ואמנם אחרי כמה אכזבות עברו לשיטות עיבוד המקובלות במושבה. כל הנסיונות לגוון את ענפי המשק נכשלו. גידול המספוא לא הביא לתוצאות המקוות, ולכן הסיכוי לפיתוח הרפת נגוו. בשנת 1923 נאלצו למכור כמה פרות מחוסר יכולת לכלכלן. העדר סידורים לשווק עודפי תוצרת חלב או ירקות לא המריצו את הרחבתם. שיתוף פעולה עם האיכרים לא בא בהשבות, ומשקים קרובים אחרים לא היו. בשלב מסוים עלתה הצעה להעביר את חצר המשק של הקבוצה מחוץ למושבה, מקום שם תהיה אפשרות של התרחבות ושטח לגידולים אינטנסיביים וענפי בעלי החיים. התצעה לא התקבלה, הן משום שביצועה חייב השקעות מרובות במבנים חדשים, והן בשל התנגדות המושבה שלא רצתה ביציאתם של צעירים, מה גם, שהקבוצה השתתפה בהוצאות הציבוריות (תמורת השירותים שנתנה: מיס, שמירה...).

על החיים הפנימיים בקבוצה ניתן ללמוד מתיאורים של קדיש לוג, שעבד כפועל

⁸² מהכיבוש הבריטי, המטבע בארץ היתה לירה מצרית (ל"מ) במקום פרנקים. האיכר שמכר את משקו חייב היה להחזיר את חובתו, לרבות ההשקעה הבסיסית, לפי 20 פרנק לדונם.

שכיר אצל אחד האיכרים.⁸³ סיפור אופייני מתיחס למוסר העבודה של הקבוצה כלפי המעסיק — קק"ל: הם דחו את חריש היער, אם בשל רשלנות או משום שהיו עסוקים בעיבוד השטח שלהם. רק לפני הביקור של איש הקק"ל מיהרו ו"גרדרו" את האדמה, שבינתיים התקשתה, בשביל ליצור רושם כאילו מילאו את חובתם... "הזדעזעתי למראה הרמיה מצד הקבוצה כלפי קק"ל".

כמו כן מתאר ק. לוז את הלבטים הפנימיים של חברי הקבוצה: "חברי קבוצת באר-טוביה נתפלגו מבחינה רעיונית: אחדים קבעו את דרכם למושב עובדים, אחדים התלבטו, אחרים נשארו נאמנים לרעיון הקבוצה הקטנה. חילוקי הדעות גרמו מתיחות מסוימת ביחסים האישיים. איש-איש מהם היה בעל שעור קומה, והנה חיכוכים ביניהם וגם לא-איכפתיות, הזנחת רכוש, אי סדרים, רשלנות מבחינה ציבורית".

בשנת 1924 החליטה הקבוצה, כי אין תכלית להישארותה במקום. במכתב מפורט למרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית הסבירה החלטה זו⁸⁴: "מהי התועלת הישובית שנוביא בהקריבנו את עצמנו קרבן על מזבח אילוויה ישובית זו? מוטב לנו להסתלק בעוד מועד, בעוד לא השקיעו מחדש אמצעים ומרץ, מאשר להשבר לאחר זמן מתוך מפח נפש וחוסר מוצא". בדברים אלה התגלה יאוש מוחלט מכל תקווה לקיום ישוב עצמאי בקסטינה, כאשר דוגמתה הכושלת של המושבה שימשה להם סמל דוחה. כמו כן רומז המכתב על הבעיות הפנימיות של הקבוצה: "נתגלו חילוקי דעות יסודיים בין חברינו בנוגע להמשכת דרכנו להבא ואין אנו יכולים לבוא לידי הסכמה הדדית בנידון זה. מובן מאליו שזה שולל מאתנו כל אפשרות של התקשרות לשם המשכת הנהלת המשק להבא, בהיות שאין הסכמה הדדית בין חברינו".

בתשובה למכתב החליט המרכז החקלאי, כי בשום פנים אין להסכים שהקבוצה תעזוב וכי יעשו כל מאמץ כדי להבריא את המושבה. מתמיד היה ברור, כי גורל הקבוצה כרוך בגורל המושבה. הקבוצה נתבקשה להשאר לעוד שנת עבודה. מאחר והחברים לא האמינו יותר, לא במילוי ההבטחות ולא בסיכויים האובייקטיביים, סירבו ועזבו (1924). כך באה לסיומה פרשת הקבוצות, שראשיתה ב-1912. רוב חבריהן הצטרפו ל"ישובי" ההתיישבות העובדת" (דגניה, גבע, נהלל).

האיכרים — עולם כמנהגו נוהג

אחרי מלחמת-העולם הראשונה היו במושבה 15 משפחות איכרים. כמספר שהיה בשנים הקודמות.⁸⁵ בעבורם לא נפתחה תקופה חדשה עם ראשית המנדאט. המוסדות המיישבים והלאומיים, בדיוק כמו קודם לכן, כמעט ולא התעניינו בהם. הם

⁸³ ק. לוז, אחד משנים-עשר, ת"א 1970, ע' 140. הוא מתאר את הקופת היותו פועל שכיר במושבה, אצל אחד האיכרים, בשנת 1921.

⁸⁴ המכתב בתיק ארכיון העבודה — 235/IV/181.

⁸⁵ נוסף על משפחות האיכרים גרו במושבה כמה עובדי ציבור וכן שהיים-שלוש משפחות של טוחנים בטחנות קמה של ערבים (בפלוגיה, בבאר-שבע).

לא נהגו מתקציבים של קרן היסוד או של קק"ל, לא קיבלו הלוואות מבאנקים, והמשיכו להיות תלויים במלווי-בריבית מקומיים (או בנושכי גשך יהודיים מיפו) שמצצו את לשדם. אמנם, נציגי הוועד הלאומי ביקרו במושבה, אך לא הושיטו כל עזרה ממשית. גם להדרכה חקלאית לא זכו. בשנת 1923 לא שילמה המושבה את מסיה לממשלה. סגן המושל בעזה ביקש מהשלטונות להביא בחשבון את מצבה הקשה של המושבה שנגרם על-ידי היבול הגרוע אותה שנה.⁸⁶ בעתון 'הפועל-הצעיר' נאמר אז, כי "האנשים הגיעו לחוסר לחם פשוטו כמשמעו". בשגה שלאחר-מכן לא היה לאל ידה של המושבה לפרוע חוב לממשלה, וזו עיכבה את הדיש. נשלחה משלחת לירושלים לבקש את דחיית פרעון התלוואה, אחרת תכריז המושבה על פשיטת רגל ועל מכירה פומבית. גם החוב לוועד החינוך כעבור החוקת בית-הספר לא נפרע. דוגמאות אלו דיין כדי להראות איזה שפל פקד את האיכרים בשנים הנדונות.

אשר לצורת העיבוד של המשקים — לא חלה כל תמורה. הענף היחיד נשאר — הפלחה במהזור דו-שנתי. שוב נאלצו האיכרים למכור את היבול מוקדם במחירים נמוכים, כדי לשלם לנושים. הצעירים עזבו ברוכס, ומבנה הגילים במושבה היה בלתי-נורמלי. מתיאורים וזכרונות עולה הרושם של צורת חיים דלה מאד, ושל תלות באספקת מזון בעיקר מהמשק, עם עתות של מחסור בימי החורף. בנסיבות אלו אין תימה, כי פעילות ציבורית היתה מועטה ומוגבלת לוועד בלבד. מקצת איכרים מסרו רוב אדמתם בחכירה לערבים, בתנאים המקובלים בכפר ערבי. מעטים העסיקו פועלים יהודים (ק. לוו היה אחד מהם), אך האחרונים, שוב לא יכלו להחזיק מעמד יותר מכמה חודשים ולהסתגל לתנאים הפרמיטיביים של האיכרים ולבדידות. בשנת 1923 לא נותר פועל יהודי במושבה. לכל איכר היה פועל ערבי שנתי "חרת" ששכרו ניתן לו בתלק מהיבול. בעונה הועסקו עשרות פועלים גוספים (בכלל זה גשים העוסקות בתלישת קטניות).

היחסים עם הערבים

עד מאורעות 1921 אינן ידועות תקריות עם הערבים. מאז סערו הרוחות בסביבה ונפוצו סיפורים ועלילות על היהודים.⁸⁷ קבוצה של צעירים ערבים נתארגנה כדי לתקוף את המושבה, ורק בהשפעת הזקנים, שחששו לתגובת השלטונות, התפורה. החלה התרוצצות לקבלת עזרה מהשלטונות בירושלים. אשר תחילה שלחו שוטרים ערבים, ורק אחר-כך ביאותו לשלוח שני שוטרים יהודים. בימי המאורעות והתסיסה סבבו בכפרים אפנדים והתרימו את הכפריים למען משלחת הערבים לחבר הלאור-

⁸⁶ תיק אצ"מ 25/5640.

⁸⁷ לדוגמא, לפי אחד הסיפורים שלחו היהודים ביפו כלב עטוף שחורים ועליו הכתובת: זהו ישו. במקרה אחר סיפר ערבי, אשר הוא וחברו הותקפו על-ידי שודדים בדום, כי חברו נהרג בידי יהודים. הערבים נקהלו כדי להתקיף את המושבה, אך "ההרוג" הופיע לפתע וסיפר את האמת. ר': אחדות (ד' תמוז, תרפ"א).

מים, בהבטחה, כי בקרוב יחלקו את רכוש האיכרים היהודים, והמסדם הנוכחי ישתלם להם אז כפל כפלים.

בסופו של דבר לא אירעה כל התקפה של ממש, אך הערבים ולזלו במתיישבים והרבו במעשי גניבה, שוד והצתות ללא חשש. השלטונות, ממש כמו בימי התור-כים, לא נקפו אצבע נגד השודדים והגנבים. גם בימי התסיסה וההסתות ניסו להתעלם מהן.

ה. 1924 — 1929

מתיישבים חדשים

בשנת 1924, לאחר שחברי הקבוצה עזבו את קסטינה והתפנו עוד משקים כתוצאה מעזיבתן של משפחות איכרים נוספות, פנה ועד המושבה למוסדות בבקשה להפנות אליה מתיישבים חדשים. מאחר והיו אלה ימי בולמוס גידול הטבק, שתקף את הישוב היהודי בארץ כולה,⁸⁸ שמחו לקבל מתיישבים עולים שבאו מאוקראינה והתיימרו להיות בעלי ניסיון בענף זה. הם מנו עשר משפחות (לרבות שני רווקים) ובהם 45 נפש, מהם 23 עובדים. קק"ל מסרה להם את שלושת המשקים שהיו בעבר ברשות הקבוצה שעזבה וכן רכשה בעבורם שני משקים נוספים של איכרים שעזבו — סה"כ 1300 דונם (כ-125 ד' למשפחה). הובטח להם גם תקציב וציוד, אך אלה ניתנו כרגיל באותם ימים טיפין-טיפין.

ארבעה מביניהם (בכלל זה שני הרווקים) התארגנו בשותפות ועיבדו יחד כ-500 דונם, וכן קיבלו עליהם את עיבוד היער. הלוקת האינזונטאר והציוד בין "קואר-פראטיב" הארבעה לבין הנותרים היה מלווה בחיכוכים ובטרוניות. לדברי האחרונים, השתלטו השותפים על עבודת היער, ובכלל מנהלים הם את העניינים של המתיישבים החדשים לפי ראות עיניהם. ואילו הארבעה התלוננו, כי מפריעים להם לנהל את הני השיתוף שלהם. בהתערבותו של הרצפלד הושגה פשרה, והסכסוך יושב.

בשנת 1925 הצטרפו למושבה ארבע משפחות מעולי פולין ("עליית גרבסקי"), אשר רכשו בכוחות עצמן וביזמתן משקים מאיכרים שעזבו, או קנו שטחי אדמה מאיכרים שנשארו. הם לא נהנו מכל עזרה מהמוסדות המיישבים, בניגוד לכל המתיישבים בקסטינה שקדמו להם.⁸⁹ המתיישבים החדשים השתלבו יפה וללא קושי בגרעין הוותיק שנותר מן השנים הקודמות. מפאת היותם בעלי גישה אינר-דיבידואלית דומה.

כתוצאה מתנועת אוכלוסין זו כללה המושבה בשנותיה האחרונות את הקבוצות הבאות: 10 משפחות ותיקות; 10 משפחות חדשות מאוקראינה (שנקראו גם

⁸⁸ באביב 1924 התחילו לפתע לגדל טבק בכל הישובים הכפריים בארץ, מתוך תקווה, כי בענף זה — ישועה לחקלאות היהודית. בסופו של דבר נוצרו עודפים גדולים שלא היה להם דורש. גם איכרי קסטינה לקחו חלק בבולמוס הכללי, בתוצאות דומות.

⁸⁹ היתה זו קבוצה אופיינית ל"בעלי ההון" מהעליה הרביעית שפנו להתיישבות בכפר והיו בעלי אמצעים עצמיים.

"מתישבי קק"ל"; 4 משפחות חדשות מפולין — סה"כ 24 משפחות איכרים. כמו כן גרו במקום שש משפחות לא-הקלאיות: רופא, מורה, חוכר טחנת-הקמח, מכונאי, שוחט וגננת. המספר הכללי של תושבי המושבה הסתכם ב-140 בקירוב. שיטת העבודה לא נשתנתה בשנים הגדונות. אמנם הוסיפו פה ושם לנסות גידולים חדשים (כמו פשתן) או נטיעות⁹⁰ — אך שוב ללא הצלחה. אמנם הקק"ל הוסיפה לכל מתיישב חדש רפת ולול קטנים, אך שוב בהעדר אפשרות לגדל מספוא בהשקיה, לא היה סיכוי להתפתחות ענפים אלה. מעניין, כי כאשר מתיישבי הקק"ל (האוקראינים) ביקשו מהמרכז החקלאי, כי יחרשו את אדמתם בטרקטור, כדי להפוך את השכבה העליונה המדולדלת — הדבר לא נעשה. בשנים גרועות, היבולים היו כה זעומים, עד שבקושי נשאר, אחרי תשלום המסים, כדי אספקה עצמית וזריעה.

ניתן לתאר בקיצור את שלבי העבודה כך: חרשו במחרשה ערבית ("מסמר"); זרעו ביד; קצרו במערמת (הכלי המודרני היחיד, בו השתמשו); דשו במורג; זרו בקלשון-עץ; גיפו בנפת-יד (עבודה שנעשתה על-ידי ערביות); אפו לחם — כל משפחה בביתה. מספר בעלי-החיים היה מועט ולא היה בו אפילו כדי אספקה עצמית במשך כל הודשי השנה.⁹¹ היו איכרים שגידלו כבשים, ומצבם היה יחסית טוב יותר.

האיכרים הוותיקים הוסיפו להעסיק ברובם פועלים ערבים. מתנחלי הקק"ל והפולנים עשו את כל העבודה בעצמם, מאחר ושטח האדמה שברשותם היה מצומצם בהשוואה לראשונים. כאשר מישחו מהמתיישבים החדשים העסיק פועל ערבי, התריעו על כך האחרים, ואף פנו בתלונה למרכז החקלאי, אשר אסר על תופעה זו. מספר הפועלים היהודים לא עלה על שניים-שלושה בעת ובעונה אחת, מאחר ומצבים היו האיכרים שיכלו להרשות לעצמם לשלם 2 ל"י לחודש לפועל, נוסף על הוצאות הקיום.

בישנת 1927 פג תוקפו של ההסכם (שנחתם ל-25 שנה) בין המושבה למפעיל הבאר וטחנת הקמח. בשנים האחרונות לא טיפל בעל הויכיון כראוי במנוע, והיה צורך להחליפו, ואילו למושבה לא היו מקורות מימון לכך. ושוב חזרו לימי ההתנחלות הראשונים, כאשר סחבו את המים מבאר ערבית סמוכה, וטחנו את התבואות מחוץ למקום. ערב החורבן הצליחו להשיג הלוואה לתיקון הבאר מהבאגק המרכזי למוסדות קואופרטיביים, אך לא היה סיפק בידם...⁹²

⁹⁰ התייעצו אף עם מומחי הדריס שפסקו, כי אדמת המקום אינה מחאימה לכך, ושוב, ההתפתחות המאוחרת הוכיחה, כי גם בזה טעו "המומחים".

⁹¹ הפרה הערבית הותירה מעט חלב אחרי הנקת הוולד, ורוב השנה היתה "יבשה". התרנגולת הערבית הטילה כחמישים ביצה לשנה.

⁹² בוסתנאי, סקירה על המושבה באר-טוביה, כרך א' (1929), גל. 1.

מ ה ו י ה מ ו ש ב ה ⁹³

התכונות האופייניות לאורח החיים במושבה היו הסתפקות מתוך הכרה במועט שבמועט, הסתמכות על מקורות עצמיים ותלות מינימאלית בגורמי-חוץ, בעיקר בשנים האחרונות, כאשר המוסדות לא התעניינו ולא עסקו במושבה, והיא חיתה את חייה השקטים והאפורים.

אנשי קסטינה התרגלו לחיות בלי שירותים של נגר, ספר, סנדלר, חייט ומקצו-עות אחרים "שאדם מן הישוב" זקוק ומורגל אליהם. כדי לתאר את הדלות, בה התקיימו, די להביא דוגמאות מספר הלקוחות מהחווה היומיומי של המושבה: (1) בלילות, בהם אור הירח היה מלא, אכלו, ישבו, והילדים הכינו שיעוריהם בחוץ — כדי לחסוך נפט מהמנורה הקטנה שהיתה בשימושים. משפחה השתמשה בפח נפט אחד בשנה, ורק במקרים מיוחדים היו משתמשים לבישול בפתיליית נפט, ורוב הזמן בישלו על עצים. (2) תה נחשב כמצרך יקר והשתדלו לחסוך בו ככל האפשר. לכן השתמשו בדרך-כלל בתמצית של תאנים מיובשות, שהעניקה למים, אם לא טעם, לפחות צבע של תה. (3) מלח לא קנו בחנות בעיר, אלא אצל הבדדים שהביאוהו מהר סדום בצורת גבישים, והנשים פוררו והרתיחו אותו.

לפני הנצמים שניתקו את המושבה למשך כמה הודשים, הביאו מיפו, בשיירה, על גבי גמלים, את האספקה לחורף, שכללה את המוצרים הבאים: נפט, נרות וגפרורים, זכוכיות למנורת נפט, סבון כביסה, זיתים כבושים, תאנים יבשות, שומן ומעט סוכר (בדרך-כלל השתמשו בריבות תוצרת בית). את הכסף לקניות אלה השיגו לרוב בריבית קצובה: קיבלו עשר לירות והחזירו אחרי הגורן 15—16 ל"י. התפריט היומי היה תלוי בתגובת המשק. בשנים ברוכות, אכלו לחם טוב לשובע, והרשו לעצמם לאכול כפעם בפעם בשר (בקר, תרנגולות, יונים). ירקות עונתיים לצורכי הבית לא הסרו, ואילו בשנים שחונות, נאלצו להסתפק בלחם מדורה ובדייסת פולים.

מה עלה בגורלם של אותם ילדים שחשקו בתורה ורצו להמשיך בלימודים אחרי סיום בית-הספר המקומי? — לא היתה בקסטינה משפחה שידה היתה משגת ליטאת בתוצאות הינוך בגימנסיה הרצליה ביפו, או (יותר מאוחר) בגימנסיה בירושלים. בכמה מקרים הוחזקו הילדים במקום תורה אצל קרובי משפחה. במקרים אחרים, עברה אם המשפחה לגור בעצמה עם בנה ביפו, ובשביל להתקיים שכרה חדר או שנים וטיפלה במספר תלמידים, שהוריהם האמידים בחוץ-לארץ שלחו להם כסף כדי מחיתם. אחת האמהות איפשרה בדרך זו לשלושה מילדיה לסיים את הגימנסיה.

לפי עדויות שבידינו, רמת הלימודים בבית-הספר המקומי עלתה בהרבה מאז פסקו החילופין התכופים של המורים. בעשרים השנים האחרונות לקיום המושבה זכתה, וכיהנו בה בתפקידי הוראה כמה מהנכים מעולים שהקדישו את כל מרצם

⁹³ מבוסס על זכרונות בכתב ועל ראיונות בע"פ עם מי שהיו מתושבי המושבה. פיסקה זו מתייחסת לכל השנים, ולא דווקא לשנים האחרונות לקיום המושבה (כללה אותה בפרק 5 מסיבות טכניות בלבד).

וכשרונותיהם להינוד.⁹⁴ היו שנים, בהן מספר התלמידים עלה על עשרים ואז היו בבית-הספר שני מורים. שעות הלימודים נמשכו מהבוקר עד שש בערב (עם הפסקת צהרים).

הסוף המר⁹⁵

בשנים שלפני פרוץ מאורעות הדמים שררו יחסי שכנות טובה, כמו במקומות אחרים בארץ, בין תושבי המושבה לשכניהם. הם לא חשו דאגה לכטחונם⁹⁶ ולא טרחו להתאמן בנשק. ארגו הנשק שהועמד לרשותם (באחריות "המוכתרת") על-ידי השלטונות נשאר חתום, ורק כאשר פתחו אותו ביום ההתקפה התברר, כי השוטרים שצרכו את הביקורת השנתית רוקנו אותו בהדרגה, עד שנותרו בו לשעת מבחן רק שישה רובים.

עם פרוץ המהומות בחודש אב תרפ"ט הגיעו במכוניות לסביבה מסיתים שעוררו את הכפריים באיזור להתקפה וסיפקו להם פחי בנזין. התכונה להתקפה היתה ברורה, ובשבת שלפני תשעה-באב הופיעו במושבה שלושה שוטרים ערבים המושים, אשר דרשו מהתושבים להתפרק מנשקם. מאחר והמתיישבים לא בטחו בשוטרים אלה, לא מילאו אחרי דרישתם, והמגינים המעטים התייצבו בשני קצוות המושבה. בינתיים התקדם המון רב של ערבים לעבר המושבה תוך השמעת הצעקה "עליהום". המערך של ההגנה היה דל ביותר, אבל בהתאם למציאות המרה, לא היו בנמצא יותר רובים, ולאמיתו של דבר גם לא אנשי מגן נוספים. המבוגרים יותר והנערים סודרו בנקודות שונות ומתפקדים היה לדווח לאחת העמדות הקרובות מהנעשה בתחום ראייתם. כמו כן היה מתפקדים לספק כדורים למגינים.⁹⁷ כאשר התקרב ההמון המשתולל לאדמת המושבה, והשוטרים סירבו לפתוח עליהם ביריות אוזרה, פתחו המגינים לעברם באש, והערבים נסו מיד מנוסת בהלה.

כל התושבים כונסו לאחת הרפחות הבנויות אבן במרכז המושבה, והוכנה צידה. הרופא שהיה בעל מכונית, שיגר את נהגו עם אחד מצעירי המושבה למושבות קרובות להתייש תגבורת. בגדרה וברחובות נאמר להם, כי כל מושבה צפויה להתקפה וחייבת להגן על עצמה. מרחובות טלפנו לכמה תחנות משטרה, אך מכל מקום בא סירוב, או תשובה מתחמקת.

בלילה התחדשה ההתקפה, והמושבה הוקפה מכל עבר המוני ערבים. לא היה טעם להישאר בעמדות, וכל המגינים התרכזו ליד האורוות, בה רוכזו כל התושבים. הפורעים החלו להצית את בתי המושבה ואת הגורן, ולאור הבעירה נתגלו המגינים. הרופא, שניצח על המערכה, נורה ונהרג, כנראה, בידי השוטרים הערבים. כל

⁹⁴ בין המורים יש לציין את דוד זכאי (ויזוכיביצקי) ואת ברנך הוז (אביו של דב הוז) שהרבה לכתוב בשבועון הפועל הצעיר על קסטינה.

⁹⁵ מבוסס על 'ספר ההגנה', בעריכת י. סלוצקי, חלק ב', כרך ראשון.

⁹⁶ סיפרה לי ילדת המושבה, כי לא פעם הצתה לבדה, בדרכה לתחנת הרכבת באשדוד, כפרים ערביים, ומעולם לא פגע בה איש.

⁹⁷ מזכרונות י. ליסמן.

הלילה התגוננו המגינים מתוך האורוות, כשהם יורים לכל עבר. לאחר חצות הגיע למקום קצין משטרה ערבי ממגדל-גד, אשר תבע מהמגינים למסור לו את רוביתם ואז יערוב לבטחונם. התביעה נדחתה בתקיפות וההתגוננות נמשכה. בבוקר הופיעו אווירונים שהתחילו יורים במתפרעים העוסקים בשוד ובכזיה, והאספסוף נעלם. מיד אחר-כך הגיעה למקום משטרה בריטית עם משאיות שפינו את האוכלוסיה לרחובות, ויותר מאוחר את נושאי הנשק לגדרה. נוסף על הרופא (ד"ר יזרעאלי) נהרג מתיישב אחד ונפצעו אחדים. המושבה העזובה והשרופה נהרסה לחלוטין על-ידי הכפריים הערבים שלא הותירו בה אבן על אבן.

סיכום

בימיה הראשונים של קסטינה, טרם כרו בה את הבאר, קנו המתיישבים מים במשורה משכניהם הערבים. בימיה האחרונים, ערב חורבנה, חזרה תמונה זו שנית: שוב נראו המתיישבים, חדשים כוותיקים, מובילים חביות מים בעגלותיהם ממרחקים, אחרי שהבאר פסקה מפעולה. ניתן לראות בתיאור זה סמל לכל פרשת קסטינה, אשר אחרי עשרות שנות קיום נתונה היתה במצב דומה לזה של ראשיתה. וזאת לא רק בנושא המים: ענפי המשק וצורת העיבוד בשנת 1898 זהים היו באופיים לאלה של 1928; וכן מספר הבתים במושבה, צורתם וריהוטם; הני העדה והפעילות הציבורית; והייתי מוסיף כי אעפ"י שהלך-הנפש של האנשים ומערכת התגובות שלהם היו כמעט אחידים, כביכול, היה בה בקסטינה איזה כוח טמיר שעיצב את אנשיה בדפוס אחיד. אפיון זה חל על משפחות האיכרים ולא על חברי קבוצות הפועלים אשר רובם ככולם שהו במושבה תקופה קצרה ולא התערו בתוכה. השאלה הנשאלת היא: מה גרם לאותה שמרנות עקשנית, לאותה דבקות בישן וחוסר יוזמה והעזה למרוד בקיים ולשנותו? אף צעירי המושבה, בטרם עזבה, לא גילו נכונות מיוחדת לתרוג מהשיגרה, לאחר שדרישותיהם הצודקות לתוספת קרקע ואמצעים לא נענו. הסבר חלקי לתופעה זו יש לחפש ללא ספק באופיים של המתיישבים הראשונים, שנשארו עד הסוף גרעינו של הישוב. היו אלה אנשי עבודה פשוטים, חרוצים, דבקים באדמתם, אך חסרי מעוף. אין להסכים, לדעתי, לדברי אחדיהעם כפשוטם שהגדיר אותם כחסרי מעלות מוסריות. עם זאת, יש להודות, כי היתה טבועה בהם נוקשות, חספוס ואפילו אטימות מסוימת, שמנעה מהם גמישות ויכולת הסתגלות, שהן תכונות הכרחיות ליצירת הקלאות מתקדמת. בשלב מוקדם למדי הם השלימו עם גורלם וראו עצמם נידונים לחיי דלות ומצוקה. נוסף על כך, לא היה בקסטינה טיפוס של מנהיג שהיה בכוחו לסחוף אחריו את הציבור ולהתוות דרכים חדשות. אחרת, כיצד ניתן להסביר את העובדה התמוהה, כי במשך 25 שנה ראו עצמם כפותרים להסכם בדבר שימוש במי הבאר, לפיו הכמות הניטאבת אינה בהתאם לצורכי המשק שלהם, אלא לפי צורכי טחנת הקמח? הרי בכך חרצו את גורל ענפי המשק לקפאון ומנעו בעד סיכוי להתפתחותו. כשלונם בניצול ראוי של פוטנציאל

המים, שנודעו לו השלכות מרחיקות-לכת מבחינה משקית, הוא דוגמא מובהקת למגבלותיהם של אנשי קסטינה, ולזכותו של אחד-העם ייאמר, כי ראה זאת נכוחה כבר בשנת 1900. עם זאת חשוב להדגיש, כי האיכרים כפרטים הוכיחו מידה גדולה של עקשנות ודבקות במטרה בהתייחסם מעמד בתנאים כה קשים, שהפועלים (למרות היותם מאורגנים ונעזרו על-ידי המוסדות) לא היו מסוגלים לעמוד בהם. איכרי קסטינה הצטיינו באינדיוידואליזם קיצוני וחוסר נטיה לשיתוף פעולה; כמשך כל התקופה לא עלה על דעתם להתארגן, למשל, לצורך שיווק משותף של עודפי תוצרת, דבר שהאיכר הבודד לא היה מסוגל לעשותו. בסוף מלחמת-העולם נכנתה על-ידי האנגלים מסילת-ברזל שחיברה את ארץ-ישראל עם מצרים (קו קנטרה), ועברה לא רחוק מהמושבה (תחנת אשדוד). כנראה בשל העדר דרך מתאימה עד למסילה, לא העלו על הדעת אפשרות לנצל קו זה (כפי שעשו ישובי עמק יזרעאל עם קו צמח) והוסיפו להוביל אספקה בשיירת גמלים.

אולם הסבר סובייקטיבי זה לפיגורה של קסטינה אינו ממצה את העניין. תהיה הערכתנו את תכונותיהם של המתישבים כפי שתהיה — לא זה בלבד קבע את גורל המושבה. תנאים וגורמים אובייקטיביים מילאו כאן תפקיד ראשון במעלה. ההחלטה של הנהגת חובבי-ציון (אם נתעלם מנסיון הנפל של פקידות הברון) ליצור כפר של עובדי אדמה המונה עשרים משפחות והמבודד מבחינת מיקומו הגיאוגרפי — היתה מוטעית מלכתחילה. התנאים הטבעיים במקום שנקבע להתיישבות חייבו יחידות משק בעלות היקף רחב, כך שתשטח שנרכש לא יכול היה לכלול מספר רב של משפחות. העובדה, כי לא הכירו בחשיבות, או לא הצליחו, לרכוש שטחים נוספים בסביבה, שיאפשרו גידול הישוב והתרחבותו — היתה בעלת תוצאות פטאליות לעתידו. כי כפר המונה מספר מצומצם של משפחות, קשה לו מאד לשאת בעול הוצאות הציבור והוא שימש מטרה לנגישות של חוכרי המסים (בימי התורכים) וטרף גוח לגנבים מקרב השכנים.

וחשוב מכל, העדר סיכוי לגידול דחף את רוב הצעירים לחפש את מזלם במקומות אחרים, בארץ או בחוץ-לארץ. רובם של העוזבים נטשו את המושבה לא מתוך שמאסו בחיים קשים של עובדי אדמה, אלא משום שלא יכלו למצוא את מקומם במושבה הקופאת על שמריה. אין פלא אפוא שד"ר רופין התרשם כה קשה (1911) מיישוב, בו כמעט ואין רואים אנשים צעירים, והגיע למסקנה הנכונה, כי רק תוספת של קבוצת צעירים מאורגנת יהיה בכוחה ליתן למושבה זריקת חיים ועידוד. אך במהרה התברר, כי אותן מגבלות היו לרועץ גם לצעירים אשר זה מקרוב באו, ובסופו של דבר עזבו את המושבה גם הם, אחרי שהשאירו אחריהם חלל שלא התמלא.

להוציא את השנים הראשונות לקיומה, עת היתה תחילה תחת האפוטרופוסות של פקידי הברון ואחרי-כך תחת הסותם של חובבי-ציון, נעזבה קסטינה בשלב די מוקדם לגורלה, וזכתה מבחינה זו ל"עצמאות" מוחלטת (האיכרים גם לא נהנו מהדרכה חקלאית רצופה אפילו בשנות העשרים). אולם מה היתה משמעותה של עצמאות זו? בדידות לא מזהירה, כאשר המוסדות המיישבים והלאומיים אינם

מתעניינים ואינם עוזרים לאיכרים, אשר למעשה לא הגיעו לדרגת ביסוס מתקבלת על הדעת. תוצאה חמורה במיוחד מכך היתה תלותם במימון של נושכי נשך, ערבים ויהודים, שמצצו את לשדם, ונטלו לעצמם מה שהותרו אחריהם גובי המסים. לכן כאשר "ירדו מן הגורן", כלומר סיימו את השנה החקלאית, בשנים רעות לא נשאר להם אפילו כדי אספקה עצמית ווריעה, ובשנים טובות היה להם כדי קיום, בלי להותיר לימים גרועים.

דרגת האוטארקיה, בה חיו מתיישבי קסטינה היתה גבוהה מאד, ותלוחם בשוק מינימאלית, בניגוד לתלותם המוחלטת בגורמי הטבע ובעיקר בכמות המשקעים וחלוקתם. כצרכנים קנו מעט מאד סחורות והסתפקו בהכרחי ביותר בשל רמת חייהם הנמוכה. אשר לשירותים, הם הוזקקו רק לאלה שניתנו להם על-ידי התושבים המעטים הלא-חקלאיים שגרו במושבה (מורה, חובש, שוחט). כיצרנים, היה להם מעט מאד להציע, מתוך לעודפי תבואות בשנים טובות, וגם אלה נמכרו בדרך-כלל בהנאים גרועים בשל דחקותם, ורצונם להקדים ככל האפשר את קבלת התמורה.

ריחוקם הגיאוגרפי ממרכזים עירוניים, והעדר דרכי תחבורה סבירות (כאמור, לא השכילו לנצל את הרכבת שפעלה משנת 1918) כמעט ומנעו שיווק תוצרת טריה. יש להביא בהשבונו, כי במשך תקופת הגשמים היה הישוב מנותק, למעשה, בשל השטפונות בוודיות שבסביבה. מכירת ירקות לא באה בהשבונו, אפילו היו מצליחים לעבד בעזרת השקיה שטחים יותר נרחבים, בשל התחרות הכפריים הערביים שמכרו ירקות במחירי מינימום (הגידול היחיד, אותו הצליחו לפעמים למכור לשכניהם היה בצל). גם עודפי תוצרת הלב, או ביצים, לא מצאו קונה, ובאותם מקרים מעטים, בהם נוצרו — אנוסים היו האיכר או אשתו לחזר אחרי עקרות הבית היהודיות ביפו כדי להיפטר מהם, ולו במחיר נמוך.

אפשר לסכם בנקודה זו, כי האוטארקיה המשקית היתה לא רק תוצאה של הלך-רוח ותפיסה אגרארית (האופיינית לתושבי קסטינה כמו גם למושבות אחרות כאותם ימים), אלא פרי תנאים גיאוגראפיים, פיזיים וכלכליים אובייקטיביים. נחוצה היתה יוזמה מיוחדת כדי לנסות ולהילחם בהם, ולאיכרי קסטינה, כאמור, לא היה המערך הנפשי המתאים לכך.

אותם תנאים אובייקטיביים השפיעו במידה רבה גם על חוסר היחס בין ההש"עקות הרבות בקסטינה בשנותיה הראשונות — לבין הפירות המועטים שצמחו מהן. אין ספק, כי אותן השקעות בתנאים יותר חיוביים היו עשויות להצמיח תוצאות יותר טובות.

משמעות מיוחדת נודעת לפרשת היחסים בין האיכרים לפועלים היהודים. העובדה, כי מספרם של האחרונים היה קטן מאד נבעה מכמה סיבות: האיכרים ידם לא היתה משגת לשלם לפועל סכום כסף מזומן מתקבל על הדעת, נוסף על הוצאות החזקתו כבן-בית. הפועלים מצדם לא היו מוכנים ומסוגלים לשאת בעול העבודה הקשה יחד עם בני משפחת האיכר, המצב מבחינה זו היה היפוכם של התיאור רים המקובלים שהתייחסו למושבות הגדולות, מקום שם האיכרים צוירו באפנדים

המעסיקים שכירים רבים בלי לטרוח בעצמם. ספק, אם היתה במקום כלשהו בארץ קבוצת פועלים שהיתה יכולה להשתוות לאיכרי קסטינה בדבקותם בעבודת האדמה, ולאורך תקופת זמן ממושכת. קושי נוסף לפועלים היה, החיים המושעממים וחסרי האירוועים במושבה הקטנה, שצעירים בה מעט, והמרחקים מנעו פגישות עם חבריהם במקומות אחרים. על כל פנים, הפועלים המועטים שעבדו בתקופות שונות במושבה חיו בקרב האיכרים תוך ריעות וכבוד הדדי, ולא נודעו כל סכסוכים או מתיחות כלשהי ביניהם.

לכסוף, היחסים עם השכנים: אסור שסופה של המושבה יביא אותנו למסקנה לא נכונה לגבי מהות היחסים בין שני הצדדים. חשוב להדגיש, כי להוציא שתי תקופות קצרות של מתיחות (בשנת 1897 ובשנת 1921) היו היחסים לצדם של הכפריים הערבים בשלום ובהרגשת ביטחון, אם כי בשל נחיתותם המספרית ובדידותם, לא תמיד ידעו לשמור ולהגן על כבודם. כמו כן היו המתיישרים הדלי-אונים בפני מכת הגניבות והסגות הגבול מצד שכניהם. הטראגדיה היתה בכך, כי די היה בהסחה פרועה אחת, כאשר מסביב געשו יצרי שנאה ונקמנות, שהכפריים הערבים ייחפכו לאספסוף צמא-דם, אשר תהריב בזדון את המושבה, עד לבלי השאיר לה זכר. כמה סימנים מעידים, כי לולא החורבן בשנת 1929, היה סיכוי כי המושבה תצליח סוף-סוף להבריח ולעלות בהדרגה על דרך המלך...

לכן יש לראות בכילונה של קסטינה שילוב של מערכת גורמים, אובייקטיביים וסובייקטיביים, ואין לנקות מאחריות גם את המוסדות המיישבים; בסופו של דבר, הקץ בא כתוצאה של התפרצות איבה שמקורה ביחסי שני העמים בארץ.

נספחים

A 25/36*4

[בקשת בן איכר לנחלה]

כבוד ראש ועד הפועל ה' ד"ר הלל יפה.

הנה כבודו כאשר היה בקאסטינע הבטית לנו להשתדל עבור אחד ממשפחתנו. אני או אחי — מנחם, לתת לו חלק אדמה להיות לאכר בפני עצמו. וגם אחי מנחם רשם לכבודו את הסטאטיסטיקא מהדברים הנצרכים לאחד מאתנו להקאלאנזאציע. לכן אחלה פני כבודו כי יבהר בי. יען כי אנכי הוא הבכור וגם בעל אשה אני לכן אני יותר נחוץ מאחי. ועל עבודתי ויושר דרכי יודע כבודו. גם פקיד מושבתנו ה' קייזערמאן.

פיוויש כהן.

כפר באר טביה. כ"ט אדר.

[לערך 1888]

לכבוד ד"ר אבי נעד הכותב לתמוכת עונתי קדמונה והלכות המוסדה בהנהיגה
ועל עשייתם של כל מי שברכה ונשאל

Handwritten signature or note in the top right corner.

עזה קדושה ומכונה!

נגשו הכבוד הנני עורך קת דקדקתי להט כבודם ונחמם כי ישנונו לב לעברו קלה
קנינו לקדושו כי יליד עיהק חבדון חט נשאל משהיה סלשה צבוס וסלש נעות, ועטורני כל ימי חינה
עמות האלונה ארס הייתי מקבל סדות מהגנים לחנונו. עדין עתה הגר לי כי מקבלים קול עכשיו
סחטוטה קאטטיטילי נהנו מנקה מכבדס לשבחנו קל הטשה הזלה אשר הוק תבאנו נכסו
וקדנל עלי כל התקנים הנחוצים של הקול עכשיו נהנה צירי מנהב תבונה מירד עיהק חבדון חט
כי קת חיה עבדתי, וגם נכון הנני לעמוד על המרחן שברטני צבטותי אלה ארס רחמיני כטטיח
אז יחזיקני לקול עכשיו סל ארסי השגדים שבר נכוח הנני מוקדס נטכנס טכנס הרס
נרס יפק קאטטייל ממו חבדון חט

הנהיגה ונחמם כי ישנונו לב לעברו קלה קנינו לקדושו כי יליד עיהק חבדון חט נשאל משהיה סלשה צבוס וסלש נעות, ועטורני כל ימי חינה עמות האלונה ארס הייתי מקבל סדות מהגנים לחנונו. עדין עתה הגר לי כי מקבלים קול עכשיו סחטוטה קאטטיטילי נהנו מנקה מכבדס לשבחנו קל הטשה הזלה אשר הוק תבאנו נכסו וקדנל עלי כל התקנים הנחוצים של הקול עכשיו נהנה צירי מנהב תבונה מירד עיהק חבדון חט כי קת חיה עבדתי, וגם נכון הנני לעמוד על המרחן שברטני צבטותי אלה ארס רחמיני כטטיח אז יחזיקני לקול עכשיו סל ארסי השגדים שבר נכוח הנני מוקדס נטכנס טכנס הרס נרס יפק קאטטייל ממו חבדון חט

Handwritten text on the left side, possibly a date or reference.

Handwritten signature or initials in the middle-left section.

Handwritten signature or initials in the middle-right section.

Handwritten signature or initials on the right side.

רשימת היעדר האזריסאי לשנים 1896—1898, אודסה תרנ"ט

רשימת הקולוניסטים שנתקבלו כקופטוני,

מספר העובדים	מספר נפשותיו	שנות שבתו באה"ק	שנותיו	שם הקולוניסטים וכנויו	
4	6	5	45	איוראעליט אלימלך	א
3	5	5	43	גינגעס וואלף	ב
1	4	6	35	גראסמאן שלמה	ג
3	5	5	45	זשוקאווסקי שמואל	ד
4	8	4	52	כהן יואל	ה
1	3	6	19	כהן יצחק	ו
2	10	5	43	סאוויטש זלמן	ז
3	6	6	39	סאמולעוויטש ליב	ח
3	10	5	47	פאראסקאווסקי שאול	ט
4	7	5	46	פינקעלשטיין ברוך	י
3	9	8	58	קאנטאר יצחק	יא
1	3	5	19	קארי שמואל	יב
3	6	5½	45	קורטשיק אלימלך	יג
3	5	5	42	ראזען ליב	יד
3	8	5	46	רוחמאן זלמן	טו
2	5	8	45	שויהף זוסיא	טז
1	5	12	30	שקאלניק יוסף	יז
44	105	—	—	ס"ה	

ה ע ר ה . בשטח האדמה לא נחשבו הגנות (עשרה דונם למשפחה) ומקום הבית
2 דונם.

לסאוויטש נתן חלק אדמה לשלשה עובדים כי בנותיו הן עובדות חרוצות.
בקצבת התמיכה החדשית שמו לב למספר הנפשות (גדולים וילדים) בכל משפחה.

מצב משפחתם, כליהם ובהמרתיהם *

סכום תמיכתו לחודש בפרנקים	עגלותיו	פרותיו	שוריו	סוסיו	מחרשותיו	מדת אדמתו בדונמים
65	1	3	4	2	4	300
60	1	3	2	2	3	240
45	1	2	—	2	2	180
55	1	2	2	2	3	240
75	1	3	4	2	4	300
40	1	2	—	2	2	180
75	1	4	2	2	3	240
65	1	3	*2	2	3	240
75	1	3	2	2	3	240
70	1	4	4	2	4	300
75	1	4	2	2	3	240
40	1	2	—	2	2	180
60	1	3	2	2	3	240
55	1	3	2	2	3	240
70	1	3	2	2	3	240
55	1	3	2	2	3	210
50	1	2	—	2	2	180
1030	17	49	*32	34	50	3990

בחלוק הפרות למספרן שמו לב למספר הגשים בהמשפחה וידיעתן להתנהג עמהן.

* כצ"ל גם בהחשבון הרוסי.

A 25/36*4

[שני איכרים מבקשים עזרה כספית]

לועד הפועל הנכבד ביפו

תודה ובקשה מאכרי באר טוביה!

ממעמקי ליבנו הגנו להודות לכם על אשר הבאתם אותנו עד הלום אשר נוכל קוות כי נוכל לכלכל ביתנו מפרי כפינו. אבל דא עקה. כי הסוסים אוכלים יותר מחצי אשר הביא לנו קצירנו ובשתי שנים הראשונות השתרגו עלינו חובות הרבה. ואף כי השנה הזאת שנת ברכה היתה ובשל זאת נפלא מאד אם יספיק לנו הקציר לכל השנה. —

על כן יען כי בטוחים אנו בכך כי כמונו כמוכם חפצים אתם שעמלנו לא תהי לישוא. והילד הזה אשר הרתם וילדתם תחפצו שישגשג ויגדל. על כן הרהבנו בנפשנו עוז להתרפס ולבקש מכם שתתמכו אותנו להקטין הוצאותנו, היינו לעורנו להחליף לכל אחד מאתנו סוס אחד בעד צמד בקר. ולחליף הנה נחוץ. א. הסוס נוכל למכור. בעד 150 פרו'. ושורים יעלו עד 260 פרו' כלי בקר ומחרישה בעד הבקר. 60 פרו' ועגלה קטנה בעד סוס הראשונה 200 פרו' ס"ה נחוץ לנו לכל אחד 370 פראנק ולעורנו לסלק חובותנו שעלו עלנו בשתי שנים הראשונות ואם יחפוץ ד' לברך מעשי ידינו אז בטח נשיב לכם בתודה וברכה.

שלמה גרוסמן, יוסף שקולניק

[לערך 1900]

A 25/36*4

[מכתבו של איכר המבקש תוספת קרקע]

כבוד האלופים הנכבדים והגעלים מנהלי

ועד התמיכה לעבודת האדמה ותרשת המעשה בא"י וסוריה

שלום

אדונים נעלים!

אכר קוסטיני אנכי, אכר עובד אדמתו בכשרון ורצון. אכר בן למשפחה גדולה אשר בתסדי הועד נלקחה לעבוד בקוסטיני כיתר האכרים במושבה הזאת, אבל אדוני היקרים אין הנחלה מספקת לכלנו, ואני הבן הבכור להמשפחה הזאת כבר אכלתי כל כספי שהיו לי והגני עתה במצב רע מאד.

ובקשתי איפוא להפרידני מעל משפחתי ולתת לי חלקה אחרת לבדי למען אעבדנה ותשביענו לחם לי ולזוגתי.

עמודי בקשתי הם כי מזלינו גרם כי החלק הניתן למשפחתי הנהו אדמה זבורית, ואשתקד כמעט שלא הביאה אדמתינו אף די עמלינו והוצאותינו, והשנה — גם אם תהי ברוכה, אין תקוה נשקפת לנו לחיות מהחלקה הזאת שאיננה מספקת בשום אופן לכלנו.

אחלי אדונים יקרים, חוסו עלי ועל זוגתי, והעמידוני על הקרקע בחלק לבדי, למען אדע כי אין סופה של משפחתי להיות צפויה לרעב, אחרי כי גם עתה אין נחלתנו מספקת לנו, והמשפחה הלא הולכת וגדולה ואמנם לא לימים רחוקים

אני מביט כי אם באשר הוא שם, כי גם עתה אין הנחלה מספקת כי גרועה היא נחלתינו ע"ז יעיד גם פקיד המושבה האגרונום, וא"כ איפוא חושב אני כי כבודם ימצאו בקשתי צודקת, ואינולי איפוא מהצורך להרבות בדברים לפני חכמים ונבונים כמוהם היות ובטוח אני כי בקשתי בוא תבוא, והנני מקדים להם תודתי על היותם נתנים בלבכם ונפישם לטובת המושבה ולטובת בניה לדאוג לאחריתם ובאשר הם שם.

ובזה הנני מוקירם ומכבדם כערכם הרם והגעלה מברכם כי יזכו לראות בטובת בניהם האכרים בקוסטינה וביתר מושבות בני ישראל והייתם לברכה בקרב הארץ כעתרת אחד מבניהם בני קוסטינה, גאום געציל פינקעלשטיין.
[לערך שנת 1900]

A 25/44

רשימת תבואת קיץ באר טוביה (קסטינה) תרס"ב — 1902

שומיטיון

שמות האיכרים	דונאם	נורע	כלו	עשור	כלו	הכנסה	פראנק
לויב רוזין	110		3	7½		275	
אלימלך איזרליט	140		4	10½		460	
יצחק כהן	20		½	1¼		29	
שלמה גרוסמאן	56		1¼	5		198	
בנימין קנתר	68		2	5½		218	
הא"ח כהן	70		2	3½		122	
הא"ח שמואלויץ	70		2½	4¼		121	
הא"ח גינגיס	53		1½	3½		120	
הא"ח פראשקאווסקי			"	"		"	
אלימלך קורצ'יק	70		1½	3¼		110	
בנימין קאראבקאוו	38		1	3½		110	
זלמן רוכמאן	50		1	5		165	
זלמן רוכמאן	80		3	5		170	
זוסיה שויף	90		2½	8½		360	
ברוך פינקעלשטיין	90		2½	4		130	
שמואל זוקאווסקי	110		3	12½		480	
יוסף שקולניק	70		2	5½		220	
משה פרץ ויוסף אליה	50		1¼	4¼		160	
סה"כ	1125		34½	92½		3448	

A 25/36*4

[תשובה לשאלון בדבר בית-הספר]

ע"ד בית-הספר

- (א) נוסד בהוסד המושבה בשנת ה'תרנ"ו.
- (ב) נמצא בבנין מיוחד, לא עשוי הדבר, השייך לוועד חו"צ באודיסא.
- (ג) הוא המורה, הוא המנהל. ועד-הורים מפקח אין. ועד חו"צ אינו מתערב בהנהלת ביה"ס הפנימית.
- (ד) משכרתו של המורה מועד חו"צ. לתקון בדק הבית וליתר ההוצאות (שרות, דיו, ועוד) משלמים ההורים 3 פר. לשנה לכל תלמיד.
- (ה) שלש מחלקות.
- (ו) שש שנות למוד.
- (ז) פרוגרמה קבועה אין. מתקרבת ל"תכנית-הלמודים" שנעקדה ע"י מרכז אגדת-המורים בא"י.
- (ח) 25 תלמיד (14 ילד; 11 ילדה).
- (ט) בנים ובנות יחד.
- (י) נכנסים בני 6 ויוצאים בני 12. (לערך).
- (יא) מורה אחד והוא המנהל.
- (יב) התקציב השנתי: 1200 פר. משכרת המורה משל ועד חו"צ 100 " לערך להחזקת-המוסד משל ההורים.
- (יג) אנו יודעים את סוד הצמצום. אי אפשר שיהיה. וכי מי יסלקו?
- (יד) דרושים, דרושים, "שייך לאשר דרושים" ?
- (א) מכשירי-למוד (מלבד מפת א"י ואסיה אין ולא כלום).
- (ב) קביעת-המורה בביה"ס לזמן יותר ארוך (במשך 14 שנות קיומו של ביה"ס שמשו בו 9 מורים. ויש שבין מורה למורה היתה הפסקה של חצי שנה וגם של שנה. צא וחשב כמה שנים למד כל מורה ומורה).
- (ג) אחרון אחרון נכבדי, לקרב את ביה"ס לטפוס בית-ספר כפרי, שהעבודה, ולא התורה עיקר בו.

*

"גן ילדים" ישנו. הגננת — נערה שגמרה את ביה"ס ואשר גזרו עליה להעשות בין לילה ל"גננת".

20 תלמיד (11 ילדה ו-9 ילדים).

[לערך משנת 1910]

א

צ"ב דות יהוס סדר

א) נוסח דהנסב באוסדה דשנת ה'תשנ"א.

ב) נמצא קדמון מיוחד, לא ידוע הדבר, הש"ל אוצ' מוצ' קאוביטא.

ג) הוא המורה, הוא המנהל. ודו-החמש אקדמ' ניין. ודו מוצ' אינו מתעסק קהנאלת קוה"ס הפנימית.

ד) משכמתו של המורה אוצ' מוצ'. אלקון קדק הדות ואת' הפולטאות (שכוח, דיו, ודוד) משלים הפקודים צ"ב. אשנה א"כ לאידי.

ה) שלש מאות.

ו) שלש שנות אוצ'.

ז) פרוקציה קבוצה ניין. מתקדמת לתענית - האמוזים" שניקציה דו מכיל אקמת-האמוזים קא"ו.

ח) 25 תאמוז (14 יאז; 11 יאז)

י) קנין וקנות יתד.

נכנסים דג-6 אוצ'ניס דג-12. (ואידי).

L2/593

[יבול והוצאות הקבוצה בשנת תרע"ה — 1918]

21526.50 פרנק		יבול משנת תרע"ח	
		הוצאות המשק בשנת תרע"ח	
4200 פר		א. סכר 7 חברים	
		ב. הספקת בהמות עבודה	
	1800 פר	3 זוגות שורים	
3000 פר	" 1200	זוג פרדות	
" 2500		ג. הספקת בהמות חלב	
" 1800		ד. הוצאות המושבה	
" 2000		ה. עושר	
" 2000		ו. זריעות	
" 1200		ז. זבול	
18200 פר	1500	ח. הוצ. שונות והפחתות	
3326.50 פר		רוח מקוה	

ביבליוגראפיה

א. הומר ארבינזי: אוסף המקורות החשוב ביותר לנושא שלנו (כמו לכל הנושאים העוסקים בתולדות הישוב) הוא הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (להלן הקיצור, אצ"מ), הכולל חומר תעודתי עשיר ומגוון המפורר בתיקים רבים תחת קטיגוריות שונות. כמו כן כלולים בתיקים נתונים סטטיסטיים רבים על משפחות האיכרים ומשקיהם, וחליפת מכתבים בין המתיישבים למוסדות.

מבין הארכיונים האישיים, מקום מיוחד לשניים: ארכיון י. איזנשטדט (ברזלי), שעשה שנים רבות בארץ כנציג הוועד האודיסאי, והתעניין בכל הגעשה במושבות (סימול A25) וכן ארכיון דוד יודילוביץ, איש ראשון-לציון, שפעילותו הציבורית הענפה הביאה אותו להתעניינות במושבות (A 182). מבין היקי הוועד הלאומי יש לציין את L2/593.

המקור העיקרי על קבוצת הפועלים (בשנים 1912—1924) הוא ארכיון העבודה בתל-אביב, תיק 235/IV/181, וכן תיקי קק"ל באצ"מ KKL 3/138.

בארכיון יק"א בלונדון מספר דו"חות על מצב המושבות ערב העברתן מרשות רוטשילד ליק"א. קטנייה אמנם לא נכללה בין המושבות הנ"ל, אך יש אודותיה כמה פרטים מעניינים, בעיקר בדו"ח באירסון משנת 1899 (תיק 273).

בספרי הפרוטוקולים של ועד ראשון-לציון (מצויים בעיריית ראש"צ), מתוארים כמה מגעים עם מתיישבי קטנייה.

ב. עיתונות: בעיתונות היהודית של התקופה, בארץ ובחוץ-לארץ, התפרסמו לא מעט ידיעות, מאמרים ותיאורים על קטנייה, אשר נחשבה תחילה כניסיון ההיישובי מעניין ומבטיח, במשך השנים פסקה המושבה למשך תשומת לב מרובה והדיווח עליה בעיתונות, בעיקר בחוץ-לארץ, הצטמצם.

ג. עיתונות: בעיתונות הראשונות, המקור העיקרי הוא עיתוני בן-יהודה ('הצבי', 'האור', 'השקפה') ובמקום שני עיתוני של ד. פרומקין 'חבצלת' (תקופה ראשונה בלבד). כמו כן הרבו לכתוב בעיתונות היהודית בחוץ-לארץ כמה כתבים שישבו בארץ. בראש וראשונה י. איזנשטדט (ברזלי) שפרסם מאמרים חשובים ב'השלח' (בראשית המאה) וכן מנשה מאירוביץ איש ראשון-לציון.

על קבוצת הפועלים (תקופה שלישית ורביעית) הרבו לכתוב בעיקר ב'הפועל הצעיר' ופחות ב'אחדות' ואח"כ ב'קונטרס'. על האיכרים במושבה נכתב מעט מאד בשנותיה האחרונות.

ג. ראינות וזכרונות. ראינותי כמה ממושביה לשעבר של המושבה, ביניהם דוד זכאי (ז'וכוביצקי) ששימש כמורה בבית-הספר המקומי בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה; אחת מילידות המושבה (ממשפחת קורובקוב); אחד ממתיישי העליה הרביעית (ולצ"ר); אנרגוס י. ליברמן שחי במושבה בשנותיה האחרונות.

לעזר רב היו לי זכרונות שנכתבו עליידי אנשים שחיו בקסטינה, ונאספו בידי מר דוד נימן, שהעמיד לרשותי את כל הזומר הרב שאסף (מר נימן החל לפרסם סדרת חוברות ובהן מבחר מהזומר שבידו).

ספרות

רוב הספרות מתייחסת לתקופה השניה, והעיקרית, בתולדות המושבה: 1896—1912. חשיבות ממדרגה ראשונה לשני מקורות ברוסית שיצאו לאור בראשית המאה על-ידי שני אנרגומים הבקאים היטב בנעשה בארץ: הראשון של מ. מאירוביץ ובו תיאור מדויק של מצבם החומרי של כל אחד מהאיכרים, והמבוסס על מיפקד מדוקדק. 'סקר המושבות היהודיות בא"י', אודסה 1900.

האחר של ע. אטינגר, ובו נתונים סטטיסטיים רבים, בכלל זה פרטי תקציב לדוגמא של משפחת איכרים. 'נתונים על המצב הכלכלי של המושבות היהודיות בא"י', אודסה 1905.

מקור נוסף ברוסית, פחות חשוב מקודמיו, הוא של ליוברסקי, 'א"י, ההווה והעתיד', פטרבורג 1900.

חתך מפורט של המצב במושבה ערב מלחמת העולם השניה, בספרו של ק. גאורצקי K. Nawratzki, 'Die Jüdische Kolonisation Palästinas, München 1914.

מקור חשוב מאד נוסף, במיוחד לראשית ההתיישבות מטעם חובבי-ציון, הוא הדו"חות של הוועד האודיסאי, הכוללים פרטים סטטיסטיים רבים, וכן סקירות של מנמחים ומשלחות שנשלחו לברר את המצב במושבה. הדו"חות יצאו בקבצי הוועד האודיסאי בשם 'חשבון ועד התבררה לתמיכת בני-ישראל בעלי מלאכה ועובדי אדמה בסוריה ובארץ הקודש', אודסה. ערך מיוחד לדו"ח המשותף לא. גינצבארג (אחד-העם) ואג. זוסמן, 'דברי ביקורת לעניני המושבות בארץ הקודש', אודסה 1900, המתאר את ביקורם במושבה בשנת 1900.

על השלב הראשון של ההתיישבות, וכן על ראשית השלב השני, במחקריו של ישראל קלוזנר — על התנועה לציון ברוסיה, מקאטוביץ עד בזל, י—ם תשכ"ד.

מבין ספרי הזכרונות יש לציון את: 'יערי א', וזכרונות א"י, י—ם תש"ז, סמילנסקי מ., פרקים בתולדות הישוב (בעיקר חשוב לתיאור השלב הראשון), ת"א 1959. בלקינד י., ערשטע שריט פון ישוב ארץ-ישראל, ניו-יורק 1917. לוינ-אפשטיין ז. ה., זכרונותי, ת"א תרצ"ב. יפה הלל, דור מעפילים, ת"א תרצ"ט. הרשברג ש. ז., בארץ המזרח, וילנא תר"ץ.

אוסף תעודות מעניין (לשלב הראשון ותחילת השני) בקבצים של א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך א', ת"א תרפ"ה, כרך ב', ת"א תרצ"ב.

מבין הסקירות יש לציון את חוברתו של ל. מוצקין על מצב היהודים בא"י, 1898 (בספר מוצקין, בעריכת א. ביין, י—ם תרצ"ט).

חוברת סטטיסטית:

1. י. איזנשטדט (ברזלי), המושבות בא"י בשנת תרנ"א, פטרבורג 1892.

2. מ. מאירוביץ, המושבות העבריות בא"י עד המלחמה העולמית, קהיר 1918.

שתי חוברות, שהוקדשו במיוחד לקסטינה, ונושאות את שמות: הן:

1. א. אוראלית, אחד מאיכרי המושבה, שפרסם בשנת 1912 חוברת ובה הסביר את גורמי כשלונה.

2. ש. ראביד, ממושב באר-טוביה, אשר ליקט מקורות מהספרות על קסטינה, בעיקר בתקופה שפעל בה הרב ל. כץ 1901—1905 (הוצאה פנימית, באר-טוביה, 1969).

לקט מקורות נוסף בספרו של א. עץ-הדר, אילנות, ת"א 1959.

על המושבה בשנותיה האחרונות, ובעיקר על קבוצות הפועלים שבה: י. אפטר, משקיני החקלאיים בא"י, וינא תרפ"ב. המרכז החקלאי, הסתדרות הפועלים החקלאיים, דו"ח לשנים תרפ"ג—תרפ"ו (ת"א 1927).

מאורעות יפו בפורים תרס"ח (1908)

הפרשה של מאורעות הדמים שנרחשו ביפו, בליל פורים תרס"ח — הפרעות המאורגנות הראשונות ביהודים בארץ-ישראל המתחדשת — תוארה בקצרה ולמקור טעין בכמה מקומות. אברהם קריניצי, כמשתתף פעיל, ויצחק בן-צבי כעדיראייה המשקיף מן הצד, ייחדו בזכרונותיהם פרק קצר למאורעות, כשבתאוריהם בולטת זווית-הראייה האישית. וזכר הפרשה הועלה בצורה מתמיהה בספר זכרונותיו של מרדכי בן הלל הכהן, ועל היאורו נתייסדו גם דבריו של א. דרויאנוב בספרו על תולדות תל-אביב. הסיכום הממצה ב'ספר ההגנה' נשען בעיקרו על סיפורו של קריניצי, בתוספת פרטים הלקוחים מן העתונות, ואף סיכום זה לוקה בחסר. הכתבות המקיפות ביותר על המאורעות הופיעו בעת ההתרחשויות בבטאון התנועה הציונית 'Die Welt', בהתבססן על מקורות מהימנים יותר — הדעותיהם ומכתביהם של נציגי המוסדות הציוניים ביפו, שלעתים אף הועתקו בשלימות או במקוטע, ולמעשה מצטרפים לתיאור פחות או יותר אובייקטיבי. מחמת הצנזורה החמורה שהוטלה מטעם השלטונות העותומניים על העיתונות העברית בארץ-ישראל, נאלצה זו לגזור אלם על עצמה, והמאורעות לא נזכרו בה במלה אחת. רק כתב-העת החדש שזה עתה החל להופיע, 'הפועל הצעיר', הרהיב עוז ופירסם כתבה מסכמת על הפרשה, ומוסר-השכל בצדה, ומשום-מה לא נתבע לדין על כך. אף מברקים, שדיווחו על המאורעות, לא הועברו לתעודתם, והייבים היו נציגי הישוב לרדת לפורט סעיד, כדי לשגר את קריאותיהם. המידע בארץ ובחוץ-לארץ על המתרחש ביפו היה אפוא מועט ולעתים אף מלא-אסתירות, והשמעות מפה לאזון אף עיוותו את התיאור וסילפו את העובדות, והתוצאה — בהלה וחרדה. העולם היהודי נדהם למשמע סיסמת "פוגרום" בארץ-ישראל, כשמפי המתנגדים לציונות אף נשמעה מעין שמחה לאיד, ואילו ביטאון התנועה הציונית השתדל ככל יכולתו להרגיע את הרוחות ולמתן את התגובה.

1. אברהם קריניצי, כרוח המעשה, תל-אביב, תש"י, עמ' 24—25; יצחק בן-צבי, כתבים, ד (זכרונות ורשומות), ירושלים תשכ"ו, עמ' 122—123 ("מזכרונותיו של עדיראייה" ו"מדברי רחל").
2. מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ד, ירושלים תרפ"ח, עמ' 91—97.
3. אלתר דרויאנוב, ספר תל-אביב, ת"א תרצ"ו, עמ' 81.
4. 'ספר ההגנה', א, עמ' 208—209.
5. Die Welt 1908, No. 13—17.
6. 'בדבר המאורע ביפו, הפועל הצעיר, שנה א', אדר שני תרס"ח.